ده بڕۆ، سەگی ئازام، دە بڕۆ!

ئێپیستیمۆڵۆگیی لایەنی ناڕوونی تێکست

ده برۆ، سەگی ئازام، ده برۆ!

ئێپیستیمۆڵۆگیی لایەنی ناڕوونی تێکست

فەرهاد شاکەلی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

فەرهاد شاکەلی
دە برۆ، سەگی ئازام، دە برۆ!
کتێبی ئاراس ژمارە: ١١١٧
چاپی یەکەم ٢٠١١
تیرێژ: ١٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٤٧٢ – ٢٠١١
نەخشاندنی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
رازاندنەوەی بەرگ: مریە موتەقییان

بۆ کاک خەبات عارفی هاوڕێم؛
هەر کاتێک دوو بە دوو دادەنیشین،
شێخ ڕەزای تاڵەبانی دەبێتە کەسی سێیەم.

١

شاعیرانی کلاسیکی کورد، لە پلەی جیاوازدا، هەوڵیان داوە زمان لە ئاستێکی هونەریی بەرزدا بە کار ببەن، نەک تەنیا وەک کەرەستەیەکی دەربڕین و تێگەیاندن، بەڵکە وەک ئافەریدەیەکی جوان و وردیش کە هەم وەگەڕخستنی و هەم تێگەیشتنی بنەماکانی، هۆشیارییەکی دەوێت لە سەرووی هۆشیاریی ئاساییەوە بێت. مەلای جەزیری ڕێچکەی شاعیرانی فارس دەگرێت، وەک حافز و جامی. لە جێی ئەوەی تاکە تاکەی وشە بکاتە "لوغز" و سەری خوێنەری پێ گێژ بکات، یا هۆشیاریی خوێنەری پێ بپێوێت، ئەو بابەتێک دەکاتە ناوەڕۆکی یارییە هونەرییەکەی، کە لەسەر بنەمایەکی مەنتیقی هەڵچنراوە. بەڵام ئەو هاوکێشە مەنتیقییەی لە شیعرەکەدا دەبێتە گرێ، مەنتیقی پێچەوانەی تیگەیشتنی باوە، مەنتیقێکە دەبێ تۆ بۆ شیکردنەوەی، پەنا ببەیتە بەر هەندێ بنەمای تازە، کە ڕەنگە بتوانین ناویان بنێین "دژەمەنتیق." جەزیری لە قەسیدەیەکی ناوداریدا دەفەرمووێت:

مەی نەنۆشی شێخی سەنعانێ غەلەط

ئەو نەچوو نێڤ ئەرمەنستانێ غەلەط

هەر لە سەرەتاوە دەتخاتە بەردەم دووڕییانێکی نائاسایی. ئەگەر پێت وایە شێخ و سۆفییەکی گەورەی وەک شێخی سەنعان (خانی دەڵێ پەنجا جار حەجی کردووە) نابێ و ناکرێ مەی بنۆشێت و لەپێناوی کچێکی گاوردا بچێت بۆ ئەرمەنستان، ئیدی دەبێ واز لە خوێندنەوەی شیعرەکە بهێنیت. ئەگەر بتەوێ بەردەوام بیت، دەبێ تۆ دەستبەرداری مەنتیقی باو ببیت و بیر و هۆشت بە شێوەیەکی دیکە و جیاواز بە کار بهێنیت. جەزیری چاوەڕێی تۆ ناکات، بزانێ بڕیاری چیت داوە. ئەو وەرامی خۆی پێیە و بەپێی بیرێکیش دایڕێشتووە کە تەنانەت لەگەڵ بنەماکانی دینی ئاسایی و شەریعەتیشدا ناگونجێت. لێرەدایە کە تەسەووف دێت بە هانای مرۆڤی بێدەستەڵات و پێپەست و ناتواناوە.

ئەحمەدی خانی، وەک جەزیری، دژی مەنتیقی ڕۆژانە و باو ڕادەوەستێت، بەڵام خانی دەتخاتە ناو گێژاوێکی فەلسەفییەوە کە لێدەرچوونی پەلەقاژەیەکی زۆری دەوێت. یەکەمین جار کە تاجدین و مەم چاویان بە ستێ و زین دەکەوێت، ئەوان کچن و ئەمان کوڕ، چونکە ئەوان جلی کچانەیان پۆشیوە و ئەمانیش جلی کوڕانە. دەی کەواتە چۆن عاشقی یەکدی دەبن؟ خۆ ناکرێ بڵێین هەر چواریان هاوجنسباز (هاوجنسخواز – هۆمۆسێکچواڵ) بوون. تاجدین و مەم دەیانزانی خۆیان کوڕن، ئەی بۆچی حەزیان لە دوو کوڕ کرد؟ ستێ و زینیش دەیانزانی خۆیان کچن، کەچی حەزیش لە دوو کچ دەکەن. خانی یاری بە تاکە وشەیش دەکات. یارییەکانی سەرنجڕاکێش و جوانیشن. لە هەردوو بارەکەدا، چ بەکارهێنانی

دژەمەنتیق و چ وردەکارییەکانی سێمانتیکی وشە، خوێنەر ناچار دەبێت لە بازنەی تێگەیشتنی باوی مەنتیق و زمان بچێتە دەرەوە.

نالی هەندێ جار لە جەزیری و خانییش ئەولاوەتر دەچێت. کێ ئەوەندەی مامۆستا مەسعوود محەمەد لایەنی ئێستێتیکی و زمانەوانیی شیعرەکانی نالیی ناسیوە و شی کردووەتەوە؟ جارێکیان کتێبی ''چەپکێک لە گوڵزاری نالی''ی مامۆستا مەسعوودم دەخوێندەوە (نازانم چەندەمین جار بوو دەمخوێندەوە)، لە شوێنێکدا ئەم بەیتەی نالی شی دەکاتەوە:

نالی بە داوەشەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر

بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە سەد داوی نایەوە

لەپڕ وام هەست کرد کە سەرباری لێکدانەوەکانی مامۆستا مەسعوود، ئەو بەیتە لێکدانەوەی دیکەیش هەڵدەگرێت.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی سەروسەودایەکی باشی لەگەڵ وردەکاریی زمانەوانیدا هەیە، بەڵام بە شێوەیەکی جیاواز و لە پلەیەکی دیکەدا. ئەو نایەوێ لوغزەکانی هێندە داخراو بن کە بە هیچ کەسێک نەکرێنەوە، بەڵکە خۆی چمکێکی وشە نادیارەکەت بۆ دەردەخات بۆ ئەوەی زووتر ڕێ ببەیتە سەری. منیش بینیومە و دڵنیام تۆیش بینیوتە: منداڵ جاروبار بە جۆرێک خۆی دەشارێتەوە کە باوکودایک، یا خوشکوبرا، یا کەسانێک کە وازیی لەگەڵ دەکەن، بە ئاسانی بیدۆزنەوە. ئیتر بەم شێوەیە یارییەکە چەندبارە دەبێتەوە. شێخ ڕەزایش وەها دەکات. ئەو کە دێت وشەکانی کەرەم (واتە

بەخشندەیی) و کەرە (نقیشک) و کەر (گوێدرێژ) لە چوارینێکدا کۆ دەکاتەوە، زۆری بە لاوە گرنگە تۆ هەڵە نەکەیت و لە ڕێ دەرنەچیت و ڕاستەوڕاست لەوە بگەیت کە کاتێ ئەو دەڵێ (مەمنوونی ئەو کەرەم)، تەنیا مەبەستی مامە شێخ ساڵحە. شێخ ڕەزا هێندە سافیلکە نییە نەزانێت (کەرە) بە شێوەیەکی ڕاست گەردان بکات و بڵێت (ئەو کەرەیە)، بەلام یارییەکە ئەم خۆگێلکردنەی پێویستە.

هەر ئەم وشەی (کەر)ە لە شیعرێکی دیکەیشدا دەبێتە بابەتی ئاڵۆزاندنی زمان، بەلام بە شێوەیەکی سادەتر لەو شیعرەی پێشوو:

بۆ کەرێ ئیعلانی حەربی کرد لەگەڵمان شێخ حەسەن
سەیری کەن، یاران، چ گۆبەندێکی گێڕا ئەم کەرە!

لێرەدا هێندەی زمان دەبێتە کرۆکی لایەنی ناڕوون و مەعنای شاراوە، ئەوەندەیش و ڕەنگە لەوەیش زیاتر مەنتیق نەخشی هەیە، بەلام مەنتیقێک کە بە ڕواڵەت بە زیانی حەزرەتی شێخ ڕەزا خۆی دەشکێتەوە. ئەو دەیەوێت دۆڕاو بێت، دەیەوێت تۆ هەست بە سەرکەوتن بکەیت، بەلام ڕاستییەکەی ئەوەیە بەو دۆڕانە ڕواڵەتییە شێخ یارییەکە دەباتەوە.

لە زۆر شیعری دیکەیشیدا شێخ ڕەزا ئەم جۆرە دۆڕانە ڕواڵەتییانە دووبارە دەکاتەوە لەپێناوی سەرکەوتنێکدا کە تۆزێک دواتر دێت. سەرکەوتنەکەی شێخ ڕەزا پێوەستە بە وردکردنەوە و لێکدانەوەیەکی زمانەوانییەوە، کە زۆریش قووڵ و پێچەڵپێچ نییە.

٢

لایەنی ناڕوونی تێکست هەمیشە بە هۆی بیرێکی فەلسەفییەوە یا بە هۆی فرەتوێژیی وشەیەکەوە ڕوو نادات [فرەتوێژ: Multilayered]، بەڵکە جاری وا هەیە ڕێزمان دەبێتە هۆی ناڕوونی. کاری ڕێزمان ڕێکخستن و ڕوونکردنەوەی بنەماکانی زمانە، نەک ئاڵۆزکردنی، بەڵام ئەوەیش ڕوو دەدات کە هەر بە هۆی ڕێزمانەوە یا یەکێک لە بنەماکانی ڕێزمانەوە، ڕستەیەک پێویستی بە ڕوونکردنەوەی پتر دەبێت بۆ ئەوەی خوێنەر یا گوێگر تێی بگات.

لە زمانی کوردیدا ڕاناوی کەسەکیی سێیەم کەسی تاک، جاروبار گرفتێک دروست دەکات، ئەگەر کەسانی کارا دوو سێیەم کەس یا زیاتریش بن، چونکە تۆ نازانیت باسی کام سێیەم کەس دەکرێت. لەم یەک دوو مانگەی دواییدا دەرسی تێکستی کلاسیکی کوردیم بە خوێندکارانی بەشی کوردیی زانستگەی ئوپسالا دەگوتەوە. جارێک نموونەیەکی ئینجیلمان دەخوێند، ئینجیلی مارکوس، کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا تەرجەمەی کوردی کراوە. بڕگەیەکمان تووش بوو، وەها بوو: "وە کە بە قەراغی

بەحری جەلیلێدا دەڕۆی: شەمعوون و ئەندریاس برای شەمعوونی دی کە تۆڕیان دە بەحرێ داوێشت". لێرەدا دوو جار ناوی شەمعوون هێنراوە، بۆ ئەوەی خوێنەر بزانێت ئەو ئەندریاسەی مەسیح بینیویەتی برای شەمعوونە نەک برای مەسیح خۆی. ئەمە لە زمانێکی وەک زمانی سوێدیدا زۆر بە ئاسانی چارەسەر دەکرێت چونکە ڕاناوی خاوەنێتی بۆ سێیەم کەسی کارا و سێیەم کەسی بەرکاری ڕاستەوخۆ (ئەکووزاتیڤ: Accusative) و بەرکاری ناڕاستەوخۆ (داتیڤ: Dative) جیاوازن. لە سوێدییەکەدا نووسراوە: "سیمۆن و ئەندریاسی برای بینی". هەر لەو سالانەدا ئینجیل تەرجەمە کراوەتە زاراوای کرمانجییش. وەرگێڕی کرمانجییەکەیش بۆ ڕەواندنەوەی ناڕوونی، پەنای بردووەتە بەر دووبارەکردنەوەی ناوی شەمعوون: "گاڤا ب هێشییا بەحرا جەلیلێ دگەڕییا، دیت کو سەمعوون و ئەندراوسێ برایێ سەمعوون تۆڕ دهاڤێتنە بەحرێ".

هەر لەو بەشەی ئینجیلدا نووسراوە: "وە خەسووی شەمعوون بە نۆبەتێ کەوتبوو. وە زوو خەبەریان لەوی بە وی دا". کێ لەبارەی کێیەوە ئاگادار کراوەتەوە؟ ناتوانین بزانین. دیارە وەرگێڕەکەی ئینجیلیش نەیتوانیوە ئەم ناڕوونییە چارەسەر بکات. بەڵام کە تەرجەمەی سوێدی یا ئینگلیزی دەخوێنینەوە، تێدەگەین مەسیحیان ئاگادار کردووە کە خەسووی شەمعوون تای هەیە و لە جێگەدا کەوتووە.

سوورەتی یووسوف لە قورئانی پیرۆزدا یەکێکە لەو سوورەتانەی

کە هەرگیز لە خوێندنەوە و بیستنی تێر نابم. ئایەتی سەدەمینی سوورەتی یووسوف دەفەرموێت: "ورفع أبويه على العرش وخروا له سجدا..." هەژار وەهای کردووە بە کوردی: "دای و بابی وە بان تەختەوە نیشاند و هەموویان کڕنووشیان بۆ کرد." من ڕەنگە ئەو ئایەتەم سەد جار گوێ لێ بووبێت یا خوێندبێتەوە، بەڵام هەرگیز بۆم نەدەچووەوە سەر یەک. ناڕوونییەکەیش لەوەوە هاتبوو، من وام بیر دەکردەوە یووسوف خۆیشی، کە لەو کاتەدا عەزیزی میسر بوو، لەسەر تەخت دانیشتووە. کەواتە چۆن باوکودایکی خۆی بەرز کردەوە و لەسەر تەخت داینیشاندن؟ ئەی ئەگەر ئەوانەی کڕنووشیان کردووە (یا بردووە!) براکانی یووسوفن، بۆچی ناگوترێ کڕنووشیان بۆ هەرسێیان، یووسوف و باوکودایکی، کرد؟ ئەمساڵ کە یەکەم جار فیلمی یووسوفم بینی، ناڕوونیی ئەو ئایەتەم، تا ڕادەیەک، بۆ ڕوون بووەوە.

لایەنێکی ڕێزمانی کوردی کە دەبێتە هۆی ناڕوونی، ئەوەیە کە پێی دەگوترێ ئێرگاتیڤ [Ergative]. لە کوردیی کرمانجیدا ئێرگاتیڤ کار دەکاتە سەر ناو و ڕاناویش، بەڵام لە کوردیی ناوەندیدا تەنیا کار دەکاتە سەر ڕاناو. تۆ کە دەڵێی: "بۆت هێنام" یا "بۆم هێنایت"، بە ڕاستی بۆ کەسێکی ناکورد، بەتایبەت ئەگەر شارەزای ڕێزمان نەبێت، هەڵاواردنی ئەم دووە یەکجار سەختە. ئێرگاتیڤ لە کوردیی کرمانجیدا یەکجار لەوەیش ئاڵۆزترە، تا ئەو ڕادەیەی کە زۆر کوردی باکوور دەناسم نازانن ئەو ڕستانەی ئێرگاتیڤیان تێ دەکەوێت، بە کار بهێنن.

ڕێنووسیش، وەک ڕێزمان، هەندێجار دەبێتە هۆی شێواندنی ناوەڕۆکی وشە و ڕستە. ئەگەر یەکێک کات و هەوەسی ئەوەی هەبێت تەماشای ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان بکات، دڵنیام لە هەر تاکە ژمارەیەکدا سەدان هەڵەی ڕێنووس دەدۆزێتەوە، هەندێکیان هێندە گەورە و ناقۆڵان کە دەبنە هۆی ئاوەژووکردنەوەی مەبەست و ناوەڕۆکی نووسینەکە. پۆستپۆزیسیۆنی (دا)، هەر بۆ نموونە ئەمە باس دەکەم، کە بە دوای پریپۆزیسیۆنی (لە)دا دێت، یەکێکە لەو هەڵە سەیرانە کە چاپەمەنیی کوردی و بەشی هەرە زۆری نووسەرانی کورد بە دەستییەوە داماون. لەو جێگەیەدا کە دەبێ بە کاری بهێنن و بینووسن، ناینووسن، کەچی لەو جێیەدا کە پێویست نییە و نابێ بە کار ببرێت، بە کاری دەبەن. پێوە نووساندن یا بە جیا نووسینیش دەتوانێت مەعنای ڕستە لە بنەڕەتەوە بگۆڕێت. لەم دوو ڕستەیە ورد ببەرەوە:

١- بەم سەرمایە دەستکێشت لە دەستدا بێت چاکترە.

٢- ئەگەر پارەکەت لە دەست دابێت، تازە ناتوانیت هیچ بکڕیت.

بەشێکی زۆری ئەم بابەتانەی لێرەدا باسم کردوون، لایەنی تەکنیکیی نووسین، کە ڕەنگە بکرێت لە بوارێکی زمانەوانیدا باشتر لێیان بکۆڵرێتەوە، ئەگەرچی لایەنی تەکنیکی و لایەنی مەنتیقی زمانەوانی و مەنتیقی فەلسەفیی نووسین هێندە لە یەکەوە نزیکن و تێکەڵاون کە جیاکردنەوەیان کاری کردن نییە. لای شاعیرانی سۆفی هەستی ئێستێتیکی هێندە بەرز و مشتوماڵکراو و پەرداختە، کە سنوورێک لەنێوان میتافۆرە زمانکردەکان و

بیرەکانی سەر بە ڕۆحدا نابینین. شێخ مەحموودی شەبوستەری (١٢٥٠؟-١٣٢٠؟)، نووسەری (گلشن راز: گوڵشەنی ڕاز) دەفەرمووێت:

لفظ چون وکر است و معنی طایر است
جسم جوی و روح آب سایر است

هەر بەرهەمێکی شاعیرانی سۆفی وەربگریت، سەدان مرواریی درەوشاوە و بریسکەداری هونەر و جوانی و بەرامە و ڕازی تێدا دەدۆزیتەوە. ڕەنگە (شەتەحییات یا شەتحییات)ی سۆفییەکان نموونەی هەرە بەرزی تێکستی ناڕوون بن، بەڵام ناڕوونییەکی پڕاوپڕ لە مەعنا و هۆش و هەست و بیرکردنەوە، چونکە بە زمانی دڵ نووسراون.

ناڕوونی هەر ئەوە نییە کە ناوەڕۆک یا بەشێکی بچووکی ناوەڕۆک شاراوە بێت و نەکەوێتە پێش چاوی یا زەینی خوێنەر. من پێم وایە ئەو ڕاستییەیش کە تێکست بە شێوەیەکی یەکتوێژە لێک بدەیتەوە، یا ناچار بیت وای لێک بدەیتەوە و توێژەکانی دیکە نەبینیت، ئەوەیش دیسان هەر ناڕوونییە، ئەگەرچی لێرەدا ناڕوونییەکە هێندەی دەستکردی نووسەرە، لەوەیش زیاتر کەمتوانایی خوێنەرە لەوەدا کە توێژە جیاجیاکانی میتافۆر، یا وێنەی شیعری، یا هەر بیرێکی بە وشە داڕێژراو بناسێتەوە و ڕێ بباتە سەریان. نووسەر لەوە بەرپرسیار نییە ئەگەر خوێنەر نەتوانێت گرێیەکانی تێکست بکاتەوە و ئاڵۆزییەکانی تا ڕادەی

تێگەیشتن هەموار بکات. بەڵام خوێنەر کاتێک ئامبازی تێکستێک دەبێت، ئەو ئەرکە هونەرییە دەخاتە ئەستۆی خۆی کە هەموو توانستە هۆشەکی و هونەری و زمانەوانییەکانی خۆی بخاتە گەڕ بۆ حاڵیبوون و پەی بردن بە ڕێگا و کوێرەڕێگاکانی جیۆگرافیای تێکستەکە. سەرکەوتن و سەرنەکەوتنی خوێنەر لەم ئەرکەدا ئەو پاداشتە، یا ئەو سزا، ئێستێتیکییەیە کە دەبێتە بەشی. ئەمە ڕێک وەک ئەو خۆشی و شانازییە وایە کە شاخەوانێک دوای هەڵزنان و سەرکەوتن بە شاخێکی ڕک و سەخت و بەرزدا هەستی پێ دەکات، یا پێچەوانەکەی. شاخ نە داوا و نە زۆری لە کەس نەکردووە بێت پێیدا هەڵزنێت. بەڵام کونجکۆڵیی مرۆڤ حەزی لەو جۆرە سەرکێشییە دەخاتە دڵ و دەروونەوە.

لە شیعری کلاسیکی کوردیدا کەم کەس هێندەی نالی بە عەشقەوە دەست بۆ زمان دەبات و کاری لەگەڵدا دەکات. میتافۆرەکانی شیعری نالی لەو بابەتەن کە زۆرجار دەکرێ بە شێوەی جۆراوجۆر لێک بدرێنەوە. ئەمەیش بەرهەمی بەکارهێنانی مەنتیقێکی قووڵی زمانەوانییە، یا بەرهەمی مەنتیقی بەراوەژووە. وشە لە شیعری نالیدا، ئافەریدەیەکی فرەتوێژەیە. تۆ ئەگەر دەتەوێ بەهرەی تەواوی لێ وەربگریت، دەبێ بە یەک لێکدانەوە، یا بە لێکدانەوەیەکی یەکتوێژە، بەس نەکەیت.

شیعرێکی نالی هەیە بەوە دەست پێ دەکات کە دەڵێ: ''نەمردم من ئەگەر ئەم جارە بێ تۆ...''. ئەمە لە شیعرە ئاسان و تا ڕادەیەکیش سادەکانی نالییە. زۆربەمان ئەگەریش

نەمانخوێندبێتەوە ئەوا بە گۆرانی گوێمان لێ بووە. دوا بەیتی ئەو شیعرە دەڵێت:

لە حەسرەت سەروی قەددت چاوی نالی

دو[و] جۆگە، بەڵکو دوو ڕووبارە بێ تۆ

[لە هێندێ چاپدا نووسراوە: قەددی سەروت]

بەپێی خوێندنەوەی کۆنی شیعر دەبێ هەر بەیتێکی غەزەل وەک هەبوویەکی سەربەخۆ تەماشا بکرێت و تەنانەت جێگۆڕکێی بەیتەکانیش کار ناکاتە سەر ڕایەڵەی شیعرەکە. بەڵام بە شیکردنەوەیەکی ستروکتورالیستانە، تۆ دەزانیت غەزەل یا قەسیدە قەوارەیەکی یەکگرتووی هونەرییە و هەموو جمگەکانی پێکەوە بەستراون. لێکدانەوەی ڕواڵەتییانەی بەیتەکە ئەوە دەگەیێنێت کە نالی هێندە تاسەی باڵای سەرووئاسای یار دەکات، کە لەبەر گریان و فرمێسکرێشتن، هەردوو چاوی بوونەتە دوو جۆگە، نەک هەر دوو جۆگە، بەڵکە دوو ڕووباریش. هەتا ئێرە هیچ ناتەواوییەک لە بەیتەکەدا و لە لێکدانەوەکەدا بە دی ناکرێت. بەم لێکدانەوەیەیش هیچ کەمنرخاندنێکی کارەکەی نالی نەکراوە و تووشی هیچ زۆردارییەکیش نەهاتووە، چونکە یەکەم خوێندنەوەی ڕواڵەتییانە هەر هێندەی لە باردایە. بەڵام بۆ خوێنەرێکی کونجکۆڵ و بۆ کەسێک توانست و بەهرەی هونەری و زمانەوانیی نالی بناسێت و هەمیشە بە ترسەوە لێی نزیک ببێتەوە، دەبێ بە وردی چاو بگێڕێت نەوەک نالی، خۆی گوتەنی، "داوە شەعر"ێکی

وردی بۆمان نابێتەوە.

لە چەند بەیتێکی سەرووتردا کۆمەڵێ وێنەی شیعری هەن دەکەونە بەر بنەمای مەنتیقێکی تایبەتی، کە لە یەکەم سەرنجدا وا پێدەچێت مەنتیقی ئاوەژوو بێت. چونکە لە هەر یەکێکیاندا دوو ڕاستی بەرانبەر یەکتر ڕاگیراون کە پێچەوانەی یەکدین. نالی دەڵێ:

لە لای من با وجوودی ناس و ئەجناس
کەسی تێدا نییە ئەم شارە بێ تۆ

ڕاستە، بە تێڕوانینێکی ڕووالەتییانە، ئەم وێنەیە مەنتیقێکی ئاوەژووی تێدایە، چونکە لەگەڵ هەبوونی ئەو هەموو خەڵکەدا، نالی وا هەست دەکات ئەو شارە چۆڵەوانییە و کەسی تێدا نییە. کەس بۆ ئەو هەر یەک کەسە، ئەویش دڵبەرە، یارە. بەلام من بەمە ناڵێم مەنتیقی ئاوەژوو. ئەمە مەنتیقێکە لەگەڵ تەبیعەت و بیرکردنەوەی مرۆڤدا گونجاوە و هەر تەنیا نالی نییە کە وا بیر دەکاتەوە، لەوەیە تۆیش و منیش و کەسێکی نەخوێندەواریش هەر وا بیر بکەینەوە.

لە بەیتێکی دیکەدا دەڵێ:

لە کن تۆ خار و خەس گوڵزارە بێ من
لە لای من خەرمەنی گوڵ خارە بێ تۆ

لێرەیش هەر ئەو مەنتیقەیە دووبارە دەبێتەوە: ئێرە کە تۆی تێدا نییت، تەنانەت خەرمانی گوڵیش وەک دڕک وایە. لای تۆیش، چونکە

خـــۆت لەوێیت، تەنانـەت دڕک و داڵیش دەبنـە گـــوڵ، چونکە تۆ سەرچاوەی جوانی و نەرمی و شیناییت. کەواتە وێنە شیعرییەکە لە مــەنتـیـقی شــەکـڵی لای نەداوە، ئەگــەرچی دوو لایەنی نـاکـۆک ڕوویان لە یەک کردووە.

ئەوەی یەکەم جار لە بەیتەکەی "باڵای سـەرووئاسای یار و چاوی ڕووبارئاسای نالی"دا دەخوێنرێتەوە هاوکێشـەیەکی زۆر ئاسایی و ڕۆژانەیە، کـە دەکرێ لە هەر شـوێنێک و بۆ هەر کـەسـێک دووبارە ببێتەوە. بـەڵام بە لابردنی توێژی یەکـەم و گـەڕان بە دوای توێژێکی دیکەدا، تووشی داچڵەکانێک دەبین کە کرۆکی هونەرەکەی نالییە. لە ژیانی ئاساییدا و بەپێی مەنتیقی ئاسایی، دەبێ سەروو، یا هەر دار و شـینایی بە گـشـتی، تاسـەی ئاو بکات. بـەڵام لە بەیتـەکـەی نالیـدا، سـەرچاوەی ئاو، کـە نەک دوو جـۆگـە، بەڵکە دوو ڕووباری چاوی نـالیــە، تاســەباری داری ســەروە. لە جـێی ئەوەی دار بۆ دووریی ئاو بگرییت، لای نالی، سـەرچاوەی ئاوە کە بۆ دووریی دار دەگـریێت. مــەنتـیــقی ئاوەژوو ئـەمــەیە. هەر لەبەر ئەوەیشـــە بە ئاشکرابوونی ئـەم ڕازە تووشی داچڵەکان دەبین. خانمە شـاعیری ئەمـەریکی جـەین هیـرشـفـیلد دەڵێت: "ناچاوەڕوانکراو دەکـرێ لە وشـە، سـینتـاکس، چەمک، وێنەی خـەیاڵ یا ڕەوانبـێژیدا ڕوو بدات. داچڵــەکێن ئەو دەروازەیەیە کـە نـوێ، تازە، دەبێ بەنـاویدا بڕوات. ئەگەر لە شیعرێکدا شتێک کەسانی دیکە دادەچڵەکێنێت، کەواتە دەبێ پێشتر، یەکەم جار، دانەرەکەی داچڵەکاندبێت."

بێگومـان نالی زۆر پێش ئێـمـە، هـەر ئەو شـەوەی شـیـعـرەکـەی

نووســـیـوه، تووشی داچڵـەکین بووە. زۆریشـی پێ خـۆش بووە ئەو ناڕوونیــیـە بۆ ئـێـمـە بە جـێ بهـێـڵـێت، بۆ ئـەوەی ئێـمــەیش، هەر کێیەکمان شیعرەکە دەخوێنێتەوە و بە دوای دەرگا داخراوەکانیدا دەگەڕێت، تووشی ئەو حەپەسانە و ئەو داچڵەکینە ببێت.

٣

هەڵوێستی هەرە ئاسایی لای شێخ ڕەزای تاڵەبانی، هەڵوێستی دەستەڵاتداری و سەردەستی و شانازی بە خۆوەکردن و خۆگەورەبینین و ملشکاندن و تەفروتووناکردنی بەرامبەرەکەیەتی. ئەگەرچی من بە هیچ جۆرێک ناتوانم ئەم هەڵوێستانە بە دڵڕەشی، لووتبەرزی یا ملهوڕی دابنێم. هەڵوێستەکانی شێخ ڕەزا هەڵوێستی ئێستێتیکین، هەڵوێستی شیعری و زمانەوانین، هەڵوێستی هونەری و ڕەوانبێژین. ئەو تەنیا لە چوارچێوەی وشە و ڕستە و دەربڕینی هونەریدا خۆی ڕادەنێت و هەڕەشە و گوڕەشە دەکات. تۆ سەرنجی ئەوە بدە کە شێخ ڕەزا لە سەردەمێکدا ژیاوە، هێشتا پاڵەوانەتیی تاکەکەسی و ئازایەتی و سوارچاکی و شمشێروەشاندن و تەنانەت کوشتن و بڕین و تاڵانکردنیش باوی هەبووە و بەشێک بووە لە فەرهەنگی پیاوەتی لە کوردەواریدا. بەڵام شێخ ڕەزا هەرگیز باسی پاڵەوانەتیی خۆی ناکات. لە هیچ شیعرێکدا نەهاتووە چیرۆکی شمشێرکێشی و گورزوەشاندنی خۆی بگێڕێتەوە، چونکە چیرۆکی وەهای نییە و ڕابوردوویەکی لەو چەشنەی نەبووە. تەنانەت لەو شیعرەیشدا کە بە هەڕەشەوە داوای

بەرخەنێر لە خزمەکانی خۆی دەکات:

بەرخەنێرێ گەر نەنێرێ هەر کەسێ خاوەنمەرە

دێم بە گژیا دەیدڕم، گەر فیلمەسەل شێری نەرە

تۆ دەزانی هەرەشەکەی (فشەگاڵتە)یە و تەنیا قسەیە، چونکە هەر بەیتێکی دواتر زۆر بە سادەیی مەرجەکانی خۆی دیاری دەکات "تا نەقەومێت و نەزانن ئەم هەمـوو شۆڕ و شەرە..." و بە ناردنی بەرخێک، گیسکێک، یا بزنێک سازش دەکات. لە شیعرێکی دیکەیدا داوای خەڵات و پاداش دەکات، لە پای ئەو هەموو شیعرەی بۆ پەسن و پێداهەڵدانی عەشیرەتی گوتوون، کە دیارە ڕاستیش ناکات، لە دوا دێڕیشدا هەڕەشەیەکی تەماوی و نادیار دەکات: "... گەر هیچ نەنێرن یا ستار!". مەرجەکەیشی هێندە بێنرخ و کەمبایەخە کە بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ شان و شەوکەتی شێخدا ناگونجێت. خۆیشی دەزانێت "گەر نەنێرن" هیچ ڕوو نادات و هیچیش ناقەومێت. ئەمە ئەو بنەڕەتە کۆمەڵایەتییەی کوردەوارییە کە دەڵێت "هەڕەشە نیوەی پیاوەتییە".

شێخ ڕەزا خەڵکی دیکە دەکاتە پاڵەوان: شێخ ستار یا عوبێدی فیلەتەن یا شێخ محەمەد عەلیی مامی، بەڵام خۆی نا. چەکی هەرە بەکار و ترسێنەری شێخ ڕەزا "ئالەت"ەکەیەتی، کە پێی وایە ناوبانگی بە هەموو لایەکدا بڵاو بووەتەوە و ناسراو و "مەعهوود"ە. ئەو تا ئەو ڕادەیە شانازی بە ئالەتەکەی خۆیەوە دەکات، کە وەک هێزێکی سەربەخۆ دەیبینێت، وەک هەبوویەکی خاوەن کەسایەتیی

جیاواز، نەک وەک بەشێک لە لەشی خۆی. زۆرجار خۆی و ئالەتەکەی وەک دوو هاوپەیمان باس دەکات، ئەگەرچی هەندێک جار سنووری ئەم سەربەخۆیی و جیاوازییە، بۆ بەرژەوەندیی خۆی، دەڕووشێنێت.

مەبەستی ئەم باسەی من ئەو لایەنانەی شیعری شێخ ڕەزا نییە، کە دیارە لەو ڕووەوە زۆر شتم هەیە بۆ وتن و بۆ نووسین، بەڵکە پێشاندانی ئەو ناڕوونییەیە کە لە هەندێ تێکستی شێخ ڕەزادا دەبینرێت و پێویستی بە لێکدانەوەیە.

لەگەڵ ئەو هەمووو بەخۆنازین و خۆڕانانەیشدا، زۆرجار شێخ نەخشێکی دیکە بۆ خۆی دادەنێت: نەخشی کەسێکی زیانلێکەوتوو، دۆڕاو، نەزان، شکاو و لاواز. بەڵام شێخ ڕەزا هەروا بە خۆڕایی خۆی ناخاتە بارێکی وەهاوە ئەگەر بە تەمای سەرکەوتنێکی گەورە و دەستکەوتێکی مەعنەویی چاک نەبێت. مەنتیقی ڕواڵەتیی هەندێک لە هەڵوێستەکانی شێخ ڕەزا مەنتیقی لاوازی و دۆڕانە، بەڵام ئەمە تەنیا یاریکردنە بە وشە و تاکتیکێکە بۆ فریودانی خوێنەر. ئەمە پەردەیەکە بۆ شاردنەوەی ئامانجێکی دیکە، کە دواتر ڕوون دەبێتەوە. ئەگەرنا نە دۆڕان لە ئارادایە و نە شکان، بەڵکە ئەوەی بردوویەتیەوە و سەر کەوتووە شێخ ڕەزایە نەک بەرانبەرەکەی. شێخ لە شیعرێکدا باسی ئەوە دەکات کە لەگەڵ مەلادا زەرفێنی کردووە و دۆڕاندوویەتی:

ئەی مەلا تۆ قەت لە زەرفێندا وەها خێرا نەبووی
یا لە حیزیی بەختی من، یا مۆرەکەت مووی پێوە بوو.

تۆ کە ئـەمە دەخوێنیتەوە وای بۆ دەچیت کە شێخ ڕەزا یارییەکی دۆڕاندووە و خـۆیشـی دان بەم دۆڕاندنەدا دەنێت و پێ لەوە دەنێت کـە مـەلا لە زەرفـێندا خـێـرایە (زیرەک و لێـزانە) بۆیە یـارییـەکـەی بردووەتەوە. بەڵام وا نییـە. شێخ ڕەزا بۆ دۆڕانـەکەی خۆی، دوو هۆ دیاری دەکـات: (یەکـەم) نـەبوونی بەخت (خـۆی پێـی دەڵێ حـیـزیی بەخت)، (دووەم) ئەو فێڵەی مـەلا کردوویەتی کە موویەکی بەسـتووە بە مۆرەکـەوە. هـەر بەیتێک دواتـر هۆی یەکـەم هـەڵدەوەشـێنێتـەوە و نایەوێ بێبـەخـتی یا بەدبەخـتـی بکاتە هۆ. چۆن دەبێ شـێخ ڕەزا بەخــتـی نەبێت؟ نـا، هـۆی دیکە لـە ئارادایـە. شـێـخ هـەر بـەوە بەس ناکـات کـە ئەم تاکە سـەرکـەوتنە بە مـەلا ڕەوا نابینێت، بـەڵکە هـەر هـەمـوو ڕابوردوویشـی دەسـڕێتـەوە. تۆمـارێکی مـێـژوویی بۆ خـۆی دروست دەکـات کـە هـەمـیشـە زەرفـێنی لە مـەلا بردووەتـەوە و ئەمـە یەکــەم جــارە مــەلا دەیبــاتـەوە، کــە ئەوەیش هۆی خــۆی هـەیە؛ هۆیەکەیش ئەوەیە مەلا فێڵی کردووە.

ئەی مەلا تۆ قەت لە زەرفێندا وەها خێرا نەبووی

(قـەت: هـەرگـیـز) لـێرەدا وشـەیەکی ناوەندییـە. شـێخ دەیەوێ بڵێ مـەلا نەک هـەر لەگەڵ ئەمـدا، بگرە لەگەڵ هیچ کـەسـێکی دیکەیشـدا یاریی نەبردووەتەوە. کە ئەم تاکە جارەیش لە زەرفێندا خێرا بووە، لەبەر ئەوەیە فێڵی کردووە و موویەکی بەستووە بە مۆرەکەوە. شێخ ڕەزا ئەمە دەکاتە بیـانوویەک بۆ ئەوەی هـەرچی سووکایەتی هـەیە بە مـەلای بکات. هـەمـوو لایەنە هـونەرییـەکـانی شـیـعـرەکـە بە دەوری

مۆرەکەدا دەسووڕێنەوە کە گوایە مووی پێوە بووە. شێخ ڕەزا هیچ بوارێک بە مەلا نادات چاو بکاتەوە و بەرگرییەک لە خۆی بکات، بەڵکە بە جۆرێک بەڵگەبارانی دەکات کە دووهەزار جار لە دڵی خۆیدا ئاواتی خواستووە ئەو یارییەی بدۆڕاندایە و تووشی ئەم ڕۆژە ڕەشە نەهاتایە. ئەگەرچی لە سەرەتادا سێ ڕێگەی بۆ دادەنێت:

حاڵ لە سێ خاڵی نییە، تو خودا بە ڕاستی پێم بڵێ!
مووی سمێڵت، یا بەرت، یا کلکی یابووی پێوە بوو؟

پێش ئەوەی مەلا بواری دەست بکەوێت، لە ترسی ئەوەی زیاتر ئاوڕووی نەچێت، دان بەوەدا بنێت کە یەکێک لەو سێ گومانە ڕاستە، شێخ ڕەزا کۆمەڵێ بەڵگەی تازە دێنێتە پێشەوە و دەیەوێ ناچاری بکات ددان بە گومانەکانی دیکەدا بنێت، کە هیچیان لەوی دیکەیان چاکتر نییە: ١- مووی ڕزیوی پێستی دەبباغخانە؛ ٢- پەشمی پاشی مەلا؛ ٣- تووکی بن کلکی کەر؛ ٤- تووکی بارگیری مردوو. شێخ ڕەزا لەناو بەڵگەکانیدا زیاتر پێ لەسەر یەکێکیان دادەگرێت:

پەشمی پاشت بوو مەزەندە، چونکە وەختێ ڕۆژ هەڵات
دیققەتم دا دەوروپشتی زەرفەکان گووی پێوە بوو.

لە هەمووی سەرنجڕاکێشتر، دوایین بەیتی شیعرەکەیە کە لەگەڵ هیچ مەنتیق و هیچ بنەمایەکی قانوونی یا کۆمەڵایەتی یا

نەریتانەدا ناگونجێت، مەگەر تەنیا لەگەڵ مەنتیقی چاوقاییمی و ڕووداریی شێخ ڕەزادا:

داوەکەی مووین و گوویینت بە کاری هیچ نەهات
گەرچی هەر لایێ دووسەد ئەفسوون و جادووی پێوە بوو.

شێخ ڕەزا دەرگای ئەم ناڕوونییەی تێکستەکەی بە بەڵگەیەکی دەستکردی وا دادەخات کە تۆ نەتوانیت تەنانەت بیخەیتە ژێر پرسیاریشەوە. پرسیاری هەرچییەک بکەیت، تازە سوودێکی نییە؛ ئەو بڕیاری خۆی داوە و باسەکەی بڕاندووەتەوە.

ئەم تاکتیکە، تاکتیکی خۆ بە دۆڕاو پێشاندان، چەند جارێکی دیکەیش لە شیعری شێخ ڕەزای تاڵەبانیدا دووبارە و چەندبارە دەبێتەوە، بە ئامانجی گەیشتن بە دەستکەوتی گەورەتر و گرنگتر.

کاتێک شێخ ڕەزا دێت بە ڕستەیەک کە بە ڕواڵەت پەشیمانیی لێ دەتکێت، بەراوردی خۆی و مستەفا بەگی باجەڵان دەکات، تۆ پێت وایە ئەم بە ڕاستییەتی و هاتووە ئەزموونێکی خۆیت بۆ دەگێڕێتەوە. ڕستەکەی هیی ئەوە نییە گومانی لێ بکەیت یا پەنا ببەیتە بەر لێکدانەوەی پێچ و پەناکانی، چونکە هەر یەکسەر پێ لەوە دەنێت کە ئەم گەوج و هێڕ بووە وەک مستەفا بەگی نەکردووە. ئەگەر گەوج نەبووایە و تۆزێ ئاوەزی بە کار بهێنایە، هەڵبەتە ئەمیش وەک مستەفا بەگی دەکرد:

ئەحمەقم نەمکرد هەتا ڕیشم نەبوو گانێ بدەم

هەتا خەیاڵ و بیرکردنەوەی خوێنەر لە سنووری ئەم دێڕە تێنەپەڕێت، هەر وا دەزانێت شێخ ڕەزا خۆی بە دۆڕاو زانیوە و گلەیی لە بەخت و ناوچاوانی خۆی دەکات کە بۆچی ئەمیش وەک مستەفا بەگ لە تەمەنی لاوێنیدا ئەو کارەی نەکردووە. بەڵام کە دێڕی دووەمی بەیتەکە دەخوێنیتەوە، تێدەگەیت کە ئەمیش دیسان نموونەیەکی دیکەیە لە "مەنتیقی بەراوەژوو". شێخ هەموو زیرەکی و چاوکراوەیی و هۆشیارییەک دەداتە پاڵ مستەفا بەگ، چونکە ئەو هێندە وریا بووە، لە تەمەنی ڕەواڵی و لاوێنیدا "داویەتی."

مستەفا بەگ چاکی کرد، تا ڕیشی هات هەر گانی دا.

تۆ سەرنجی ئەوە بدە کە تەنانەت لە هەڵبژاردنی وشەکانیشیدا، شێخ هێندە وریا و لێزانە، خۆی دەکاتە ئەو دۆڕاوە بێدەستەڵات و بەستەزمانەی کە هەلێکی مێژوویی و دەگمەنی لە دەست خۆی داوە، چونکە دەبەنگ و گەوج (ئەحمەق) بووە. دەبوو لەو تەمەنەدا کە هێشتا بواری ئەوەی هەبوو "بدات"، هەر نەبێ تەنیا یەک جار "بیدایە"، بەڵام ئەو تاکە جارەیشی لە دەست خۆی داوە. کەچی پەسنی مستەفا بەگ بەوە دەدات کە تا ڕیشی هاتووە "هەر" داویەتی. بەکارهێنانی (هەر) لەو ڕستەیەدا ئەوە دەگەیێنێت کە مستەفا بەگ لە پرۆسەی "دان"دا ماوەیەکی دوورودرێژ و بە شێوەیەکی چالاکانە بەردەوام بووە. ئێمە نازانین ئەو پرۆسەیە چەند ساڵ بەردەوام بووە، بەڵام دەزانین ماوەیەکی دوورودرێژ بووە و مستەفا بەگیش چالاکانە و بەردەوام "داویەتی." ڕەنگە لە

تەمــەنێکی یەکـجـار بچـووکــەوە، تۆ بڵـێ لە تەمــەنی پێـنـج شــەش ساڵانـەوە، تا ئەو کاتەی ڕیشـی هاتووە، واتە تا دەوروبەری شـانزدە حـەڤدە سـاڵان، لەو بوارەدا چالاک بووە. شـێـخ ڕەزا دەیەوێت بڵـێت مـسـتـەفـا بەگ لە مـاوەی دە دوانزدە سـاڵدا "هـەر" داویـەتی، کـەچی ئەمی گـەوج و هێڕ و بەسـتـەزمـان بۆی نەلوا تەنانەت یەک جـاریش بیدات.

ئەم هۆشـیـارییە زمـانەوانییەی شـێخ ڕەزا لە شیـعری دیکەیشـیدا بەرچاو دەکـەوێت. پێم وایە لـە نووسـینێکی دیکەمـدا بـاسـی ئەوەم کردووە کە چۆن لە شـیـعرێکدا دوو کـاری جیـاواز بە کـار دەهێنێت بۆ گێڕانەوەی دوو ڕووداوی هـاوچەشن و لەیەکچوو:

حــاجی عــەبدوڵڵا لە ئـادەم فــیـلـتــرە
باوجــوودی مــەرتەبەی پێـغـەمـبـەری
ئەم بە سـەد شـەیتـان لە کۆیە دەرنەچوو
ئەو بە شــەیتـانێ لە جـەننەت دەرپەڕی

(دەرچوون) و (دەرپەڕین) زۆر جیـاوازن و زۆر لە یەکەوە دوورن. یەکـەمـیــان کـردارێکە تۆ بە ئارەزووی خــۆت ئەنجــامی دەدەیت و دەتوانی بڕیار بدەیت بـە چ شـێـوەیەک دەیکەیت، بەڵام دووەمــیـان دەبێ هێندە خێرا و بە پەلە ئەنجام بدەیت کە تۆ بواری بیرکردنەوە و نەخشـەدانانت نییە. تۆ دەبێ هـەرچی زووتر فریا بکەویت و خۆت ڕزگـار بکەیت. من کـە ئەم شـیـعرە دەخـوێنمـەوە دیمەنی (ئادەم) و (حـاجی عەبدوڵڵا)م دێتە پێش چاو. ئادەم، لە تـرسـی یەک شـەیتـان،

هێندە بەتالووکەیە کە تەنانەت فریای ئەوە ناکەوێت کەوشەکانیشی لە پێ بکات و دەبێ هەتا زووە بەهەشت بە جێ بهێڵێت، خۆی ڕزگار بکات و دەرپەڕێت. کەچی حاجی عەبدوڵڵا نە پەلەیەتی و نە نیگەرانی هیچ شتێکە، ئەگەرچی سەد شەیتان دەوریان داوە و تەنگیان پێ هەڵچنیوە. ئەنجامەکەیش ئەوەیە کە ئادەم لە بەهەشت "دەرپەڕی"، بەڵام حاجی عەبدوڵڵا "دەرنەچوو." لێرەدا ئەگەر ئەنجامەکە بەو شێوەیە ببووایە کە حاجی عەبدوڵلایش لە کۆیە دەربچووایە، دیسان دەبوو هەر ئەو بە زیرەک و ئازا و (فیلتەر) دابنرێت، نەک ئادەمێک کە لە ترسی یەک شەیتان، هێندە بە پەلە و بە پڕتاو لە بەهەشت دەرپەڕیوە کە فریا نەکەوتووە تەنانەت کەوشەکانیشی بدۆزێتەوە و لە پێیان بکات.

هەر لەو دوو بەیتەدا شێخ ڕەزا مەودایەکی دیکەیشی لە بەرچاو گرتووە کە دەبێتە هۆی ئەوەی دۆران و دەرپەڕینەکەی ئادەم گەورەتر ببینرێت. ئەو کە دەڵێ (باوجوودی مەرتەبەی پێغەمبەری)، ئەوەمان تێدەگەیێنێت کە ئادەم دەبوو ئازاتر و بوێرتر بێت، چونکە ئەو پەیامبەر بوو و دەیزانی خودای لە پشتە، بەڵام حاجی عەبدوڵڵا نە پەیامبەرە و نە هیچ. کەچی حاجی عەبدوڵڵا لە ئادەم بوێرترە. ئەگەر ئێمە تەنیا تەماشای ڕواڵەتی شیعرەکە بکەین، وا هەست دەکەین کە شێخ ڕەزا ویستوویەتی بە دوو شێوە چاکە بۆ ئادەم بکات. لە لایەکەوە ئەوەمان بیر دەخاتەوە کە ئەو پلەی پەیامبەرایەتیی هەبووە، پەیامبەر بووە (باوجوودی مەرتەبەی پێغەمبەری)، لە لایەکی دیکەیشەوە دوژمنێکی زۆری نەبووە، بەڵکە

تەنیا یەک دوژمنی هەبووە، یەک شەیتان بەرانبەری وەستاوە. بە پێچەوانەی ئادەمەوە، حاجی عەبدوڵڵا پەیامبەر نییە، بەڵکە مرۆڤێکە و دوژمنیشی یەکجار زۆرن؛ سەد شەیتان دوژمنایەتیی حاجی عەبدوڵڵا دەکەن. لەگەڵ ئەوەیشدا ئادەم دەڕووخێت و دەبەزێت و کۆڵ دەدات و لە بەهەشت دەردەپەڕێت، بەڵام حاجی عەبدوڵڵا لە کۆیە دەرناچێت.

پرسیارێکی بەجێ لێرەدا ئەمەیە: ئایا شێخ ویستوویەتی پەسنی ئازایەتی و بوێریی حاجی عەبدوڵڵا بدات، یا ویستوویەتی ئادەم بشکێنێتەوە و وەک ترسنۆکێک وێنای بکات؟ هیچیان نییە. ڕاستییەکەی ئەوەیە لە شیعرەکەدا هیچ پەسندانێکی حاجی عەبدوڵڵا و هیچ شکاندنەوەیەکی ئادەمی پەیامبەر ناخوێنینەوە. شێخ ڕەزا تەنیا هاوکێشەیەک دەخاتە بەردەستمان، لایەکی مرۆڤێکە سەد شەیتان دوژمنایەتیی دەکەن بۆ ئەوەی لە شارەکەی خۆی بیکەنە دەرەوە. لای دووەمیش پەیامبەرێکە، یەک شەیتان هاتووە بەرۆکی گرتووە و شەڕی پێ دەفرۆشێت و دەیەوێ لە بەهەشت دەری بکات. ئەنجامەکەیشمان دیت چۆن بوو: ئەمیان (دەرپەڕی) و ئەویان (دەرنەچوو).

دەتوانین دیسان بپرسین: ئایا شێخ ڕەزا ئەم ئازایەتی و بوێرییەی حاجی عەبدوڵڵا بەرز دەنرخێنێت؟ ئایا، لەم شیعرەدا، پێی وایە حاجی پیاوێکی زانا و لێزان و ئازایە؟ نا. شێخ ئەگەر مەبەستی پەسندانی هەڵوێستەکەی حاجی عەبدوڵڵا ببووایە نەیدەگوت (فیلترە). دەیتوانی وشەیەکی دیکەی هاوئاهەنگ و

هاوکێش بە کار بهێنێت. دەیتوانی بنووسێت:

حاجی عەبدوڵڵا لە ئادەم ژیرترە.

دیمەن و کەش و هەوای سەرتاپێی شیعرەکە ئەوەمان پێ دەڵێت کە شێخ بە جۆرێک سووکبینین و کەمنرخاندن وێنەی حاجی عەبدوڵڵا پێشان دەدات، بەڵام هەست بە جۆرێک هاودەردی و بەزەیی پێداهاتنەوە و پاساودانی هەڵوێستەکەی ئادەم دەکەین. با ئەوەیشمان لە بیر بێت کە حاجی عەبدوڵڵا، حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادەی زانای گەورەیە (١٨٣٥-١٩٠٨). هەر شێخ ڕەزا خۆی لە شیعرێکی دیکەیدا کە بە فارسی نووسیویەتی پەسنی گەورەیی و زانست و پلە و پایەی ئەو پیاوە دەدات: (علم تو در همه جا، بر همه کس معلوم است)، زانستی تۆ لە هەموو شوێنێک و لای هەموو کەسێک ئاشکرایە. هەر دێڕێک دوای ئەوە دیسان زانستی مامۆستای جەلیزادە بە (علم جهانگیر شما)، زانستی جیهانگری ئێوە، ناو دەبات.

لەپاڵ بەکارهێنانی مەنتیقی ئاوەژوودا، شێخ ڕەزای تاڵەبانی تاکتیکێکی دیکەیش بە کار دەبات بۆ دەستەبەرکردنی سەرکەوتنی خۆی و بەزاندنی بەرانبەرەکەی: تاکتیکی خاکیبوون و خۆبەنزمگرتن (تواضع)، بەڵام دیارە خاکیبوونێکی درۆینە و فێڵبازانە. لە جێی ئەوەی ڕاستەوخۆ بەرانبەرەکەی بورووژێنێت و بیخاتە سەر هەڵوێستێکی هێرشبەرانە، هەوڵ دەدات خاوی بکاتەوە، تا ئەوەی خۆی گورج دەکاتەوە و خۆی بۆ هێرشبردن

ئامـادە دەکـات. کـە ئەو هەلـەی دەست کـەوت، ئەوجـا پەلامـاری دوژمنەکەی دەدات و بە جۆرێک تێی دەسرەوێنێت کە بە تەواوی لە پەلوپۆی بخات و ئیتر جارێکی دیکە بواری هەڵستانەوەی نەمێنێت. شێخ ڕەزا خۆی لە شیعرێکدا وردەکارییەکانی ئەم تاکتیکە ڕوون دەکاتەوە. منیش دواتر باسی دەکەم.

ناوەڕۆکی پرۆژەکەی شێخ ڕەزا ئەوەیە، لە سەرەتاوە پێ لە هەڵە و شکانی خـۆی بنێت، بەڵام تـەنیـا بۆ فـریودانی بـەرانبـەر. ئەم پێلێنانەی شێخ هەرگیز لە دڵەوە نییە، بەڵکە چاوبەستێکە فێلێکی هونەریی لەژێردا شاردووەتەوە. شێخ کـە دێت ددان بە هەڵەیەکی خـۆیدا دەنێت، هەڵەکـەی خۆی بە جـۆرێک بچـووک پێشـان دەدات وەک بلێی هیچ بایەخێکی نییـە و ئەم لە بەخشندەیی ودڵفراوانیی خۆیەتی کە پێی لێ دەنێت. بەڵام هاوکات هێرشێک دەباتە سەر دوژمن، کە بواری پرسیار و بەراوردکردنی بۆ ناهێڵێتەوە.

شێخ ساڵەحی شێخ ئەحمەدی تاڵەبان مامی شێخ ڕەزایە و وا پێ دەچێت نێوانیان خۆش بووبێت و گاڵتـە و شـۆخییـان پێکەوە کـردبێت. من وای بۆ دەچم لە ڕووی تەمـەنەوە نێـوانیـان زۆر نەبووبێت، چونکە ئەو زمانەی شێخ ڕەزا بۆ دواندنی شێخ ساڵەح بە کـاری دەهێنێت، زمانی دۆستـایەتییـەکە کە نزیکیی تەمـەن، هۆیەکی گرنگە بۆ دروستبوونی. شێخ ڕەزا لە شیعرێکدا دەڵێت:

تۆ کە خۆت مەیلی جنێوبازی دەکەی شێخ ساڵەح
بۆچ دەکـەی سـەرزەنشی من کـە ڕەزا هـەجـاوە

غـایـەتی بـەندە جنێـوم بە دوو سـێ کـەسـێ دابێ
تۆ هـەتا ئێـسـتـە، بە قـوربان، بـە هـەزارت داوە

بەیتی دووەمـی شـیعـرەکە ئەو تاکـتیکەیە کە شـێخ سـوودی لێ وەردەگـرێت. پێـشـەکی دێت و بـە دەمی خـۆی پێی لـی دەنێت کـە لەوەیە ئـەم جنێـوی بە دوو یا سـێ کـەسـێک دابێت. سـەرنجی ئەوە بدە کـە تەنانەت ئەو ڕسـتـەیـەیش پێڵێنـانێکی پڕاوپڕ نـیـیـە، چونکە جێگەی ئامرازێکی ڕێزمـانیی بە چۆڵی هێشـتـووەتەوە. ڕسـتـەکە دەکرێ وەهایش بگوترێت و بنووسرێت:

غـایەتـی، [ئەگـەر] بەندە جنێـوم بە دوو سـێ کـەسـێ [کـیش] دابێت...

بەڵام شـێخ ڕەزا زۆر لەوە ڕەوانبێـژترە، کە بە وردە دەربڕین و بە ئامرازی سـووکەڵەی ڕێزمـان، مـەبەسـتی دڵی خـۆی ڕوون بکاتەوە. ئەم دێڕەی بەیتی دووەم هـیچ قـورسـایی و تـاوانێک ناخـاتە سـەر شانی شێخ. ئەو بە جۆرێک پاکانە بۆ خۆی دەکات، کە نە خوێنەر و نە شـێخ سـاڵەحی مـامی هیچیان ناتوانن داوای زیاتری لێ بکەن. مەنتیقی بەرگریکردنی شێخ ڕەزا لەم دێڕەدا چەند پلەیەکی هەیە:

١- تۆ [جـەنابی شـێخ مـامـە سـاڵەح] وای دابنێ کە تـاوانی هەرە گەورەی من [غایەتی] ئەوە بێت کە جنێوم داوە. لێرەدا [غایەت] بە مـەعنای "ئەوپـەڕی" بە کار هـێنراوە [utmost, extreme, ultimate, maximal, maximum].

٢- ئەم جنێـودانە تاوانێکە تۆ مـنی پێ تاوانبـار دەکـەیت، چـونکە

مەرج نییە من جنێوم دابێت. بەڵام کە تۆ هەر سووریت لەسەر داواکەت، با لەبەر خاتری تۆ وای دابنێین کە من جنێوم داوە، واتە [ئەگەر] من جنێویشم دابێت...

٣- ئەگەر من جنێویشم دابێت، ئەوپەڕەکەی [غایەتی] جنێوم بە دوو یا سێ کەسێک داوە. کە دەڵێم دوو یا سێ کەس، لەبەر ئەوەیە باشم لە بیر نییە. با ئەمەیشیان وەک تۆ بێت. وای دابنێ ئەوپەڕەکەی جنێوم بە سێ کەس داوە، ئەگەرچی هێندەی خۆم بیزانم لەوەیە جنێوم هەر بە دوو کەس دابێت، نەک سێ کەس.

دوای ئەم وردکردنەوەیە، هەر دادوەرێکی ڕاستیخواز بێنێت، دەبێتە گەواهی ئەوەی کە شێخ ڕەزا تاوانێکی نەکردووە:

١- شێخ ئەگەر جنێویشی دابێت... بەڵام لەوەیە جنێویشی نەدابێت،

٢- تەنانەت ئەگەر جنێویشی دابێت، ئەوا ئەوپەڕەکەی جنێوی بە سێ کەس داوە... بەڵام لەوەیشە جنێوی هەر بە دوو کەس دابێت.

کە شێخ ڕەزا، بە سەرکەوتوویی، لەم پرۆسەیە دەبێتەوە، ئەوجا بەشی دووەمی پرۆژەکەی دەخاتە گەڕ، کە بەشی هێرشبردن و تەفروتووناکردنی دوژمنە. لێرەدا شێخ ڕەزا نایەت بکەوێتە چەنەبەرچەنەی ژمارە و ئامار و ستاتیستیکەوە. ئەو خۆی بەوەوە خەریک ناکات لەگەڵ شێخ ساڵەحدا دابنیشێت و دەفتەری کۆن

هەڵبـداتـەوە، بزانێت شـێخ سـاڵەح چەند جـار (جنێـو)ی داوە. باشترین ڕێگە بۆ دەمکوتکردن و ڕووخاندنی بەرانبەرەکەی، کە لەم شیعرەدا شێخ ساڵەحە، ئەوەیە تاوانێکی هێندە گەورەی بداتە پاڵ کە ئیتر نەوێرێت دەم بکاتەوە. شێخ ڕەزا بە جۆرێک هێرش دەبات کـە دوژمنەکـەی نـەک هـەر واز لە داواکـارییـەکـەی خـۆی بهـێنێت، بەڵکە دەبێ بیـر لەوە بکاتەوە چۆن خـۆی لە دەسـتی شـێخ ڕەزا ڕزگـار بکات. بـەڵام ڕزگـاربوونی چی؟ شـێخ ڕەزا تاوانێکی وەها دەخـاتـە سـەر شـانی دوژمـن کە تا دنیـا دنیـایە هـەر بـاس بکرێت و ببێتە پەڵەیەک کە پاک نەبێتەوە:

تۆ هەتا ئێستە، بە قوربان، بە هەزارت داوە.

ئەمـە ئەو مـشـتـەیە کـە لە وازیـی مـشـتـبـازیدا، بۆکـسێن، پێی دەگـوترێت دوامـشت، یا مـشـتی یەکـلاییکەرەوە، یا مـشـتی بکوژ [الضـربة القـاضـیـة: Fatal blow, death blow]. ئەو تاوانەی شـێخ ڕەزا دەیداتـە پاڵ شـێخ سـاڵـەح هیی ئەوە نـیـیـە ببـێـتـە بابـەتی بەراوردکردن. ئەو دەیەوێت بە یەک مشت، بەڵام مشـتێکی یەکجار بەهێـز، شـەڕەکە یـەکلایی بکاتەوە و دوژمنەکـەی بە بریـنداری، یا ڕەنگە بـە کـوژراوی، لە مـەیدانەکـەدا بـە جێ بهـێـڵـێت و خـۆیشـی سەرکەوتووانە ڕوو بکاتە خەڵک و بڵێ: بینیتان چیم بە سەر هێنا؟

شـێخ ڕەزا لـە گـەرمـەی شـەڕەکـەیشـدا بنەمـا و قـانوونـەکـانی وازییـەکـەی لە بیـر ناچێت. ئەو ناچێت بـە شـێوەیەکی نامـەردانە هێرش بباتە سـەر دوژمن یا قسـەی سووکی پێ بڵێت، بەڵکە تەنیا

هەوڵ دەدات بەڵگەکانی خۆی پێشان بدات و بیخاتە بەرچاوی دۆست و دوژمن، کە ئەوە منم و ئەوەیش دوژمنەکەم. لە کاتێدا هەر لە سەرەتاوە پێ لەوە دەنێت کە لەوانەیە خۆیشی هەڵەیەکی بچووکی کردبێت، بەڵام هەڵەی بەرانبەرەکەی هیی ئەوە نییە چاوپۆشیی لێ بکرێت. ئەم ڕاستییەیش بە شێوەیەکی زۆر ناسک و ڕەوشتبەرزانە پێشکەش دەکات:

تۆ هەتا ئێستە، بە قوربان، بە هەزارت داوە.

بەکارهێنانی (بە قوربان) لە کاتی شەڕێکی وا سەختدا نیشانەی ئەوەیە کە شێخ ڕەزا چەندە ئاگای لە خۆیەتی و چەندە دڵنیایە لەوە کە لەسەر حەقە و شەڕەکەیش دەباتەوە. ئەگەر شێخ خۆی، جنێوی بە دوو یا سێ کەسیش دابێت، بەڵام شێخ ساڵەح بە هەزاری داوە. ئەوەی شێخ ساڵەح داویەتی جنێو نییە، بەڵکە شتی دیکەیە.

دەربڕینێکی سەرنجڕاکێش لەم ڕستەیەدا ئاوەڵکاری (بە هەزار)ـە. لەم ڕستەیەدا وشەی (هەزار) بە هیچ جۆرێک مەعنای (یەک هەزار) نادات، بەڵکە بە مەعنای (هەزاران) بە کار هێنراوە. کەسێک باش شارەزای پێچوپەناکانی زمانی کوردی بێت، دەزانێت مەبەستەکەی شێخ ڕەزا دەکرێ بە دوو شێوە لێک بدرێتەوە:

١- تۆ، بە قوربان، [جەنابی شێخ مامە ساڵەح] هەتا ئەمڕۆ، هەتا ئەم کاتە، بە هەزاران کەست داوە. خۆ لەوانەیشە لەناو ئەو هەزاران کەسەدا هیی وا هەبێت، چەند جارێکیش، نەک تەنیا

یەک جار، داوتەتێ.

٢- تۆ [جەنابی شێخ مامە ساڵەح] هەتا ئێستە، هەتا ئەمڕۆ و ئەم کاتە، بە هەزاران جار داوتە. ئەوجا گرنگ نییە ئەو هەزاران جارە بە کێ و بە چەند کەست داوە، گرنگ ئەوەیە، بە قوربان، تۆ بە هەزاران جارت داوە.

هەر لەو ڕستەیەدا ئاوەڵکارێکی دیکەیش هەیە کە هەر وا بێگوناهـ لەوێدا دانەنراوە. ئەوەی شێخ ڕەزا بناسێت، دەزانێت شێخ ئەو ئاوەڵکارەی بە مەبەستێکی فێڵبازانە بە کار بردووە: "تۆ هەتا ئێستە، هەزاران جار داوتە، یا بە هەزاران کەست داوە، بەڵام تۆ لەسەر ئەم ڕەوشتەت بەردەوام دەبیت و لەوەیە لە داهاتوودا بە هەزارانی دیکەیشی بدەیت، یا هەزاران جاری دیکەیش بیدەیت."

ئێمە کە ئەم دێڕە لەگەڵ دێڕەکەی پێش خۆیدا بەراورد بکەین جیاوازییە زمانەوانییەکەمان بۆ دەردەکەوێت. شێخ ڕەزا دڵنیایە کە شێخ ساڵەح لەسەر ئەم ڕەوشتە بەردەوام دەبێت و لە داهاتوویشدا هەر بە هەزاران دەدات، کەچی بۆ هەڵە بچکۆلەکەی خۆی، بێجگە لەوەی کە هەموو بابەتەکە دەخاتە ژێر پرسیارەوە و گومان دەکات کە هەر جنێویشی دابێت، بەڵام هیچ نیشانەیەکی وەها لە ئارادا نییە پێمان بڵێت لەوانەیە شێخ ڕەزا لە ئێستە بە دواوە جنێو بە کەسێک بدات.

ئێمە دەزانین کە شێخ ڕەزای تاڵەبانی ڕێزمانی کوردیی بە شێوەیەکی زانستی نەزانیوە، ئەو کاتە هیچ ڕێزمانێکی کوردی بەچاپکراوی، لە کوردستاندا، لە بەردەستدا نەبووە. بەڵام بێگومان

شێخ کوردیزانێکی خۆڕسکی وەها بووە، کە زمانی بە شێوەیەکی یەکجار داهێنەرانە بە کار بردووە. ئەو زۆر چاک زانیویەتی لایەنە بەهێز و بێهێزەکانی زمانی کوردی کامانەن. لێرەیشدا، وەک لە باسەکەی حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە و ئادەمدا، کرداری ڕستەکانی بە شێوەی جیاواز خستووەتە گەڕ. لەوێ (دەرچوون) و (دەرپەڕین) ئەو جیاوازییەیان دروست کرد، کەچی لێرەدا دەمکاتی کردارەکان [Tense] ئەم جیاوازییە دروست دەکەن. بۆ هەڵەی جنێودانی خۆی دەمکاتی ڕابوردووی تەواوی داخوازی یا خەیاڵی [Perfect Subjunctive]ی بە کار هێناوە [ئەگەر جنێوم دابێت]، کەچی بۆ تاوانەکەی شێخ ساڵەح دەمکاتی ڕابوردووی تەواوی خەبەری [Perfect indicative]ی بە کار بردووە [داوتە]. دەمکاتی یەکەم ڕووداوێکی خەیاڵییە کە لەوانەیە تۆ حەز بکەیت، یا هیوادار بیت، ڕووی دابێت، یا لەوانەیشە کە هەر لە بنەڕەتدا ڕووی نەدابێت. بەڵام دەمکاتی دووەم ڕووداوێکە کە دڵنیاین ڕووی داوە و کارکردەکەیشی تا ئێستایش هەر ماوە و لەوانەیە بەردەوامیش بێت.

شێخ ڕەزا لە شیعرێکدا کە بۆ هێرشکردنە سەر مستەفا بەگ ناوێک تەرخانی کردووە، بنەما گشتییەکانی تەکتیکی شەڕ و ستراتێگیی جەنگیی خۆی ڕوون کردووەتەوە و وەک بەڵگەیەکی تیۆری خستوویەتیە بەردەستی خوێنەری کورد. ڕاستییەکەی من نازانم ئایا ئەم مستەفا بەگە هەر مستەفا بەگی باجەڵانە کە لە شیعری پێشوودا بەوە تاوانباری دەکات کە تا ڕیشی هاتووە هەر

"داویەتی" یا یەکێکی دیکەیە؟ بەڵام، لەبەر دوو هۆ، ڕێی تێ دەچێت هەر ئەو بێت:

١- لەم شیعرەیشدا دیسان هەر ئەو تاوانەی دەخاتەوە پاڵ و بە شێوەیەکیش ئەمە دەردەبڕێت، وەک ئەوەی مستەفا بەگ زۆر ژیر بووبێت کە "داویەتی" و زۆریش خۆشی ڕابواردبێت، بەڵام شێخ ڕەزا لەبەر گەوجی و ناشارەزایی (ئەحمەقی) ئەو بەختەوەرییەی دەست نەکەوتووە.

٢- لە باسکردنی ئەو "خوو"ەی مستەفا بەگدا دەمکاتی ڕابوردووی سادە بە کار دەبات، ئەمەیش ئەو هەستە لای خوێنەر دروست دەکات کە ئەو سەردەمەی ژیانی مستەفا بەگ بە سەر چووە. لە شیعری پێشوودا تەمەن و هاتنی ڕیش دەکاتە ئەو هۆیەی کە مستەفا بەگ لەسەر خووەکەی بەردەوام نەبووبێت. هەر لەم شیعرەدا دوو جار ئاوەڵکاری (گەهێ) بە کار دەهێنێت. (گەهێ) واتە زەمانێک، یا ماوەیەک، یا سەردەمێک. شێخ ڕەزا لێرەیشدا ئەوەمان پێشان دەدات کە بە هەستێکی چەند وردەوە زمانی خستووەتە کار. (گەهـ) کورتکراوەی (گاهـ)ـە. لە فارسیدا، هەر وەک لە کوردییشدا، بەکارهێنانی (گهی، گاهی : گەهێ، گاهێ) ئەو واتایانە دەدات کە لە سەرەوە باس کران، بەڵام (گهگاهی : گەهگاهێ) واتە هەندێک جار، یا کەمجار، بە کەمی. شێخ ئەگەرچی دوو جار (گەهێ)ی بە کار بردووە، بەڵام لە یەکی دابڕیون و وەک دوو ئاوەڵکاری سەربەخۆ و جیاواز دایناون، بۆ ئەوەی خۆی و خوێنەریش لە مەعنای "کەمجار و بە

کـەمـی" دوور بخـــاتەوە. ئەو دەیەوێ ئەوە جـــەخت بکات کـــە مـسـتـەفـا بەگ سـالآنێک، مـاوەیەک، سـەردەمـێک ئەو خـووەی هەبووە و داویەتی.

شیعرەکە ئەمەیە:

لە بـەگ وا بوو کـە من مـاتم، کـشی کـرد
کـە من هـەسـتـام ئەو دامـا و فـشی کـرد.
گەهـێ سـەیرانی سەر گون بوو، گەهـێ کێر
حەقـیقەت مـسـتـەفا بەگ گەردشی کرد.
دەبـوو بـاوکـی ســـــەگی نـاو نـایە، ئەمما
بەگی ناو نا، قـورِمـســاغ، یاغنشی کـرد.

هێـرشـەکەی شـێخ ڕەزا و تاوانە ئاوڕووبەرەکەیشی، کە بەیتی دووەمی بۆ تەرخـان کـردووە، هەر ئەوەی جـارانە، تەنیـا شـێـوەی دەربڕینەکەی گۆڕاوە. لە شیعری پێشوودا شێخ ڕەزا دەفەرمووێت:

ئەحـــمـــەقم نەمکرد هەتا ڕیشم نەبوو گــانێ بدەم
مستەفا بەگ چاکی کرد، تا ڕیشی هات هەر گانی دا.

بەڵام لە بەیتی یەکەم و سێیەمدا هەندێ زانیاریی تازەمان دەست دەکـەون کە ڕەنگە وێنەیەکی ڕوونـتری مـسـتـەفـا بەگـمـان بدەنێ. شانۆی ڕووداوی ئەم شیعرە دیسان یاریکردنە، یاریی شەترەنج. لە شیعرەکەی (مەلا)دا یارییەکە زەرفێنە:

ئەی مەلا تۆ قەت لە زەرفێندا وەها خێرا نەبووی،
یا لە حیزیی بەختی من، یا مۆرەکەت مووی پێوە بوو.

بەپێی کەشوهەوای شیعرەکە وا هەست دەکەین دەبێ لەنێوان شێخ ڕەزا و مستەفا بەگدا دۆستایەتی یا ئاشنایەتییەک هەبووبێت، تا ئەو ڕادەیەی کە جاروبار پێکەوە یاریی شەترەنجیان کردبێت. هەر ئەو دۆستایەتی و ئاشنایەتییەیش وای کردووە کە شێخ ڕەزا لەبارەی ڕابوردووی مستەفا بەگەوە زانیاریی هەیە و دەزانێت تا ئەو کاتەی کە ڕیشی هاتووە "داویەتی". بەڵام شێخ وەک سەرکردەیەکی وریا و نەخشەدار و لێهاتوو، ئەم زانیارییانە هەڵدەگرێت بۆ کاتێک پێویستی پێیان بێت، بۆ کاتێک کە بیەوێ دوژمنەکەی پێ بڕووخێنێت.

زانیاریی دووەم لەم شیعرەدا هەڵوێستی شێخ ڕەزایە لەبارەی باوکی مستەفا بەگەوە. ئەم هەڵوێستە دوژمنایەتییەکی زۆر قووڵ و جیددی نییە، بەڵکە لەبەر ئەوەیە کە باوکی مستەفا بەگە. بەڵام تەنیا یەک وشەی ناو شیعرەکە، ئەو گومانەمان لا دروست دەکات کە لەوانەیە شێخ لەگەڵ باوکی مستەفا بەگیشدا ناکۆکییەکی کۆنیان هەبووبێت، بەڵام نەگەیشتووەتە پلەی دوژمنایەتی:

دەبوو باوکی سەگی ناو نایە، ئەمما
بەگی ناو نا، قوڕمساغ، یاغنشی کرد.

وشەی (قوڕمساغ) جنێوێکی زۆر قورس نییە. هەندێ جار بە

مـــەعنـای (زۆڵ و شـــەیتـــان و فـــرەزان) بە کـــار دەبرێت. هـەروەها (یاغنشی کـرد)یش جنێـو نییـە، بەڵکە مـانای ئەوەیـە (هەڵەی کرد، چەوتیی کــرد). کـــەواتە شـــێخ ڕەزا لـە پاڵ ئـەوەدا کـــە ڕەنگـە ناکۆکییـەکی کۆنی لەگەڵ باوکی مستـەفا بەگدا هـەبووبێت، ئێستا ئـەگـــەر نـاوی ئەویش دێنێـــتـــە مـــەیدانـەوە و بـە جـــۆرێک سووکایەتیکردنەوە ناوی دەهێنێت، لەبەر ئەوەیە کە باوکی مستەفا بەگە. تاوانەکەی باوکی مستـەفا بەگ ئەوەیە کە کوڕەکەی خۆی ناو ناوە (بـەگ)، لە کـــاتێکدا دەبـوو ناوی (ســـەگ)ی لـێ بنـایە. ئـەمـــە هەڵەیەکە نەدەبوو بیکردایە (یاغنشی کرد). ڕاستییەکەی ئـەمەیش شەڕفرۆشتنێکی ئاشکرایە، ئەگەرنا ئێمە دەزانین (بەگ) ناو نییە، تـا باوک بڕیاری لـەســـەر بدات، بەڵکە پلەیەکی کـــۆمـــەڵایەتی و سیـاسییە کـە کوڕ لە باوکەوە بۆی دەمـێنێتەوە، وەک شێخ و ئاغا و سەیید.

ئـەم تێکـەڵکردنـە هۆشـــیـــارانـەیەی بـاوک و کـــوڕ لـە کـــاتـی هێرشبـردندا یەکێکە لە نەریتـە شیـعرییـەکانی شێخ ڕەزا، بەڵام بە خـوێندنـەوەی ئەو نموونانەی لە بەردەسـتـدان، ناتوانین بڵـێین شـێخ ڕەزا بە ناهـەق وای کـردووە، یا زۆرداری و بێـویژدانی لەو کـارەیدا هـەیە.

کـاتێ لە شـێخ غـەفـووری مـامی بێـهومـێد و تووڕە دەبێت، یەک زنجیرە جنێوی ناشیرین و قورس و ناقۆڵا بە خۆی و ژن و منداڵ و تەنانەت کـارەکەرەکانیشـیان دەدات. بەڵام بۆ ئەوەی جنـێوە هـەرە قورسـەکان پاشەکەوت بکات و بە ڕەشیدی کوڕی شێخ غـەفووریان

بدات، تەکتیکێکی شەیتانانە دەخاتە گەڕ:

خۆی بە هەر سوورەت ئومێدی کەرەمم پێی هەیە، لیک
ڕقی زۆرم لە ڕەشـــیـــدی کـــوڕی گـــەووادی هەیە.

هەروەها کاتێک هەرچی سووکایەتییە بە مەلا مارفی بیدایەتی دەکـات، بەڵام بۆ ئەوەی خـۆی وەک کـەسـێکی خـاوەنویژدان و ڕاستگۆ پێشـان بدات، دێت هەر وا بە پەلە پەسنێکی باوکی مەلا مارف دەدات:

باوکی پیـاوێکی چاک بوو، زاتێکی زۆر مـوقـەددەس
خۆی پوشت و دایکی خۆ گێ، هەتا خوا بڵێ بەس
بۆ نەختێ ئاوی شەهوەت، جەرگی بووە بە قەقنەس

لە هەجوەکەی دەروێش ئەفەندیی موفتیی کەرکووکیشدا، جنێوە قورسەکان بۆ ژنی موفتی و کوڕەکەیان دادەنێت:

یەکتری دەعوەت دەکەن ئەهلی دیانەت بە قوزی
کوڕی موفتی بە قنگی، خانمی دایکی بە قوزی.

مـەبەسـتـی سـەرەکـیی من ئـەوە بوو کـە تیـۆرییـە سـەربازی و هێرشبەرانەکەی شێخ ڕەزا ڕوون بکەمەوە، کە خۆی لە شیعری شـەترەنجـەکـەدا دایڕێشـتـووە و ئەوە جـەخت بکەم کـە شـێخ ئەو تاکتیکەی زۆر جار بە کار بردووە و سـەرکەوتنی چاکیشی دەست کەوتووە. تیۆرییەکەی شێخ ڕەزا لە دوو هەنگاو پێک دێت:

١- له سەرەتاوە خۆت بە دۆڕاو، بێهێز، ناتوانا، بێدەسەلات و هەڵەکردوو دابنێ، بۆ ئەوەی دوژمنەکەت هێور بکەیتەوە و دەرفەتی ئەوەی نەدەیتێ خۆی ئامادە بکات و هێرشت بکاتە سەر. ئەمە فێڵێکی سایکۆلۆگییە. کە دوژمن لە سەرەتاوە خۆی بە سەرکەوتوو زانی، لە خۆی بایی دەبێت، پێی وایە تازە تۆ دۆڕاویت و هیچت پێ ناکرێ. لەبەر ئەوەیش ئیتر خۆی بەوەوە خەریک ناکات هێز کۆ بکاتەوە، یا نەخشەی هێرشبردن بکێشێت.

٢- لەو کاتەدا تۆ خۆت ئامادە بکە و هێرشێکی وا بکەرە سەر دوژمنەکەت کە نەتوانێت چاو بکاتەوە و دەست بوەشێنێت. بەم شێوەیە تۆ پێشدەستیی شەڕەکە دەگریتە دەستەوە و دوژمنیش پێشدەستی و ویستی هێرشی لە دەست دەردەچێت و دەیدۆڕێنێت.

لە بەگ وا بوو کە من ماتم کشی کرد
کە من هەستام ئەو داما و فشی کرد

شێخ ڕەزا لە سەرەتاوە وای پێشان داوە کە مات و خەفەتبارە و ترسی ئەوەی لێ نیشتووە یاریی شەترەنجەکە بدۆڕێنێت. مستەفا بەگیش کە ئەم ماتییەی شێخ دەبینێت، وای تەفسیر دەکات کە شێخ گەیشتووەتە بێهومێدی و تازە یارییەکە دەدۆڕێنێت. بەم جۆرە لە خۆی بایی دەبێت و (کش دەکات)، واتە هەڕەشەی لەناوبردنی لێ دەکات. بەڵام شێخ ڕەزا کە ئەم فێڵە (یا ئەم

تاکتیکە) سایکۆلۆگییە لەگەڵ مستەفا بەگدا دەکات، ئەم جارە گوڕ دەبەستێتەوە و هێرشی دەباتە سەر و بە جۆرێک دەیشکێنێت کە بەگ (فشی دەکات).

شێخ بەوەندە واز ناهێنێت کە یارییەکە بباتەوە و بەرانبەرەکەی تێک بشکێنێت، بەڵکە هێرشی دیکەیشی دەکاتە سەر و ناکۆکی و دوژمنایەتییە کۆنەکانی نێوانیشیان زیندوو دەکاتەوە و دەیەوێ تۆڵەی ئەوانەیش بکاتەوە. ئاسانترین، بەلاّم قووڵترین و ناشیرینترین، جنێو و تاوانبارکردن، لە کوردەواریدا، ئەوەیە کە دوژمنەکەت لە ڕووی ڕەوشتەوە لەکەدار بکەیت. شێخ ڕەزا زۆر دڵنیایە لە زانیارییەکانی خۆی و شارەزای ڕابوردووی مستەفا بەگە و دەزانێت سالاّنێک، سەردەمێک "داویەتی".

گەهێ سەیرانی سەر گون بوو، گەهێ کێر
حەقیقەت مستەفا بەگ گەردشی کرد.

ئەمە جۆرێک پەسندانیشی تێدایە، بەلاّم بە ئامانجی سووکایەتی و داشۆرین. هەر لەم هێرشبردنەدا پریشکێکی جنێوەکانی بەر باوکی مستەفا بەگیش دەکەوێت.

دەبوو باوکی سەگی ناو نایە، ئەمما
بەگی ناو نا، قورمساغ، یاغنشی کرد.

شێخ ڕەزا هەندێ جار بە جۆرێک سەرکەوتنی بەرانبەرەکەی دەخاتە بەردەم ڕووناکی، تۆ پێت وایە بەڕاستی ئەمە بێفیزی و

خاکیبوونه وای لێ دەکات پێ لە دۆڕانی خۆی بنێت. ئەمەیش دیسان بەشێکە لە تاکتیکی شەڕ و هێرشبردنەکانی شێخ کە بەرانبەر زۆر کەس بە کاری هێناوە. ئەو شیعرەی کە بۆ هەجووکردنی (حەسەنی هەمزە) نووسیویەتی چ لەم ڕووەوە و چ لە ڕووی زمانەوانییەوە گرنگییەکی زۆری هەیە:

حەسەنی هەمزە لەسەر (شەم) کە چییە تەفسیری
دەست بە شمشێر لەگەڵم ساحیبی دەعوا دەرچوو
من وتم ناخونی شێرە، ئەو وتی کلکی شێرە
لەسەر ئەم لەفزە بەسی شۆڕش و دەعوا دەرچوو
گرەوم کرد لەگەڵی، چووم و کتێبم هێنا
ناخونی من نەبوو، کلکی حەسەناغا دەرچوو

لێرەیشدا، شێخ ڕەزا هەر لە سەرەتاوە خۆی بۆ هێرش ئامادە دەکات و دەیەوێ ناوی بەرانبەرەکەی، کە حەسەنی هەمزەیە، بزڕێنێت. بەڵام لە جێی ئەوەی هێرشێکی ئاشکرای بباتە سەر، وەک لە شیعری دیکەیدا و بەرانبەر کەسانی دیکە کردوویەتی، ئەم هێرشە دەگۆڕێت و دەیکاتە هێرشێکی هونەری و زمانەوانی. ئەوی ڕاستی بێت، ئەم شیعرە هێندەی لەپێناوی هەجووکردندا نووسراوە، لەوە زیاتریش وەک تێکستێکی زمانەوانی نووسراوە و ئەوە پێشان دەدات کە شێخ ڕەزا چەندە بە وردی تەماشای زمانی کردووە و لێی کۆڵیوەتەوە.

دێڕی یەکەم تەنیا پێشاندانێکی شانۆی ڕووداوەکەیە و ڕوونکردنەوەی ڕەگوڕیشەی کێشەیەکە کە دواتر خوێنەر تێدەگات چییە. دوو کەس، دیارە دوو کەسی خوێنەوار و شارەزا، دانیشتوون و گوتوبێژێک لەنێوانیاندا ڕوو دەدات لەبارەی وشەی (شەم)ەوە؛ ئایا مەعنای چییە؟ لەوەیە وشەکە لەو سەردەمەدا هەر وەک وشەیەکی فارسی تەماشا کرابێت، بەڵام ئەمڕۆ کە لێکۆڵینەوە لە مێژووی زمانە ئێرانییەکان و ئێتیمۆلۆگیی گەنجینەی وشەی زمانانی ئێرانی تا ڕادەیەکی زۆر پێش کەوتووە، ئێمە دەزانین کە (شەم) وشەیەکی تەنیا فارسی نییە بەڵکە وشەیەکی ئێرانییە. (شەم) لە زمانی کوردیدا بە دوو شێوە بە کار دەبرێت و لە هەردوو بارەکەیشدا گۆڕانێکی فۆنەتیکیی بەسەردا هاتووە.

دێڕی دووەم بە ڕواڵەت هەر درێژەپێدانێکی دێڕی یەکەمە بۆ ڕوونکردنەوەی پاشخانی ڕووداوەکە:

دەست بە شمشێر لەگەڵم ساحیبی دەعوا دەرچوو

ئەمە ئەگەرچی جۆرێک ڕوونکردنەوەیە، بەڵام بە ڕاستی بەشێکیشە لە هێرشێکی شاراوە. تۆ بیر لەوە دەکەیتەوە کە دوو کەسی خوێنەوار دانیشتوون و پێکەوە لەبارەی باسێکی زمانەوانییەوە قسە و گوتوبێژ دەکەن. ئەمە هیچ شتێکی سەیری تێدا نییە. هەم دوو کەسەکە خۆیان و هەم ئێمەی خوێنەریش چاوەڕوانی ئەوەین لە ئەنجامی لێکدانەوە، یا لێکۆڵینەوەیەکی زانستیدا، کێشەکە چارەسەر بکەن. زۆریش گرنگ نییە کێ باشی

بۆ چووە و کێ بە هەڵە تێگەیشتووە. بەڵام ئەم وێنەیەی شێخ ڕەزا دەیکێشێت ناهاوسەنگیی تێدایە: شێخ ڕەزا دەیەوێت باسی وشەی (شەم) بکات، کەچی حەسەنی هەمزە هەر لە سەرەتاوە شەڕ هەڵدەگیرسێنێت و لە جێی ئەوەی دابنیشێت و بکەوێتە گفتوگۆیەکی زانستی و زمانەوانییەوە، بە شێوەیەکی شەڕانی و هێرشبەرانە و (دەست بە شمشێر) لە شێخ ڕەزا دێتە پێشەوە. ئەمە یەکەم گورزی شێخ ڕەزایە کە دەیوەشێنێتە حەسەنی هەمزە، چونکە دەیەوێ ناوی بزڕێنێت و وای پێشان بدات کە ئەم، شێخ، ویستوویەتی باسێکی زانستی لەگەڵ بەرانبەرەکەیدا بکات، بەڵام ئەو بە شەڕ و بە شمشێرهەڵکێشان لێی هاتووەتە پێشەوە. بەکارهێنانی وشەی (شمشێر) لەم دێڕەدا مەبەستێکی دیکەیشی پێ پێکراوە، کە دواتر باسی دەکەم.

بەیتی دووەمیش لە زۆر ڕووەوە هاوشێوەی بەیتی یەکەمە، لەوەدا کە هەم پاشخانی ڕووداوەکە دەگێڕێتەوە و هەم ناهاوسەنگیی هەڵوێستی شێخ ڕەزا و حەسەنی هەمزە وێنا دەکات:

من وتم ناخونی شێرە، ئەو وتی کلکی شێرە
لەسەر ئەم لەفزە بەسی شۆڕش و دەعوا دەرچوو

لە دێڕی یەکەمدا دیسان شێخ ڕەزا وەک پیاوێکی خوێنەوار و هێمن و ڕاستیخواز دەردەکەوێت، کەچی شەڕ و ناکۆکییەکی زۆریش قەوماوە لەسەر مەعنا و لێکدانەوەی وشەی (شەم). شێخ ڕەزا، ئەم جارە، ڕاستەوخۆ پێمان ناڵێ کێیە شەڕ

هەڵدەگیرسێنێت و ئامادە نییە گوتوبێژێکی هێمن و زانستانە بکات. بەڵام کە بیر لەوە بکەینەوە لە دێڕی دووەمی بەیتی یەکەمدا، ئەوەی شەڕی هەڵگیرساند و شمشێری هەڵکێشا حەسەنی هەمزە بوو، ئیتر ئاشکرایە ئێستایش ئەوەی بووەتە هۆی پەیدابونی (شۆڕش و دەعوا)یەکی زۆر، دیسان هەر ئەوە. خۆ ناکرێ بڵێین شێخ ڕەزایەکی ئاشتیخواز و ڕاستیخواز و زانستخواز و بێچەک، شەڕی هەڵگیرساندووە. (بەسی) هاوواتای (بسیار)ی فارسییە، واتە زۆر، گەلێک، فرە.

لەپاڵ ئەم ڕوونکردنەوە دەروونییەدا، شێخ ماکی هەرا و ناکۆکییەکەی خۆی و حەسەنی هەمزەمان بۆ ئاشکرا دەکات: شێخ ڕەزا وتوویەتی (شەم) ناخونی (نینۆکی یا چرنووکی) شێرە، بەڵام حەسەنی هەمزە وتوویەتی (شەم) کلکی شێرە. ئەمە شتێک نییە دوو پیاوی خوێنەوار لەسەری ببێتە شەڕیان، بەڵام شێخ ڕەزا هەر لە سەرەتاوە، لە سەرەتای شیعرەکەوە، دەیەوێ حەسەنی هەمزە وەک کەسێکی شەڕانی و ڕاستینەویست پێشان بدات.

بەیتی سێیەم تەرخان کراوە بۆ دەرخستنی ئەنجامی کێشە و هەرای شێخ ڕەزا و حەسەنی هەمزە لەبارەی مەسەلەیەکی زمانەوانییەوە. هەڵوێستی دوو لایەنی کێشەکە زۆر جیاوازن؛ یەکێکیان ڕاستیخواز و زانستخوازە و دەیەوێ بە ڕاستی بزانێت وشەی (شەم) مانای چییە، بەڵام ئەوی دیکە دەیەوێ بە زۆر و لە ڕێگەی بەکارهێنانی شمشێرەوە کێشەکە چارەسەر بکات. لەم بەیتەدا دیسان هەر شێخ ڕەزایە کە دەیەوێت پەنا بباتە بەر ئاوەز و

مەنتیقی زانستی. لەبەر ئەوەیشە لەگەڵ بەرانبەرەکەی گرەو دەکات و فەرهەنگ و قاموووس دەکاتە داوەر لەنێواندا. ئەم هیچ پێ داناگرێت و نایەوێ بە زۆر باوەڕی خۆی بسەپێنێت، بەڵکە دەیەوێت بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەیەکی زانستی (کتێب)، تا بزانێت کامیان باشی بۆ چووە:

گرەوم کرد لەگەڵی، چووم و کتێبم هێنا

شێخ ڕەزا لە گێڕانەوەکەیدا زۆر هۆشیارانە گەشە بە ڕووداوەکە دەدات؛ بە چەشنێک کە لە ڕووی سایکۆلۆگییەوە کار بکاتە سەر ئەو کەسەی شیعرەکە دەخوێنێتەوە یا دەبیستێت. ئەو نایەت یەکسەر ئەنجامەکە بخاتە بەردەستمان، بەڵکە هەنگاو بە هەنگاو دەچێتە پێشەوە، تا دەگاتە لێواری کۆتایی. لێرەدا ڕاماندەگرێت، بۆ ئەوەی بە هەناسەسوارییەوە چاوەڕوانی ئەنجام بین:

ناخونی من نەبوو، کلکی حەسەناغا دەرچوو.

ئەمە ئەوپەڕی سنگفراوانی و ڕاستیخوازییە. ئەگەرچی حەسەنی هەمزە هەر لە سەرەتاوە ویستوویەتی بە زۆر کێشەکە ببڕێنێتەوە، بەڵام شێخ ڕەزا کۆڵی نەداوە و هەوڵی داوە بە شێوەیەکی زانستی و ئاشتیخوازانە بۆچوونەکەی خۆی بسەلمێنێت و چارەسەر بدۆزێتەوە، تا ئەو ڕادەیەی کە بەرانبەر بە هێرشکردن و شمشێرهەڵکێشانی حەسەنی هەمزە، ئەم ورەی بەر نەداوە و باوەڕی زانستیخوازانەی بە هیچ جۆرێک کز نەبووە. پەنای بردووەتە بەر سەرچاوەی زانستی، بەر کتێب و قاموووس.

ئەنجامەکەیش، کە هەر شێخ خۆی بە گیان و هەڵوێستێکی وەرزشکارانەوە ئاشکرای دەکات، ئەوەیە کە حەسەنی هەمزە باشتری بۆ چووە و لەسەر هەق بووە و ئەوەتا دەرکەوت کە (شەم) ناخونی شێخ ڕەزا نەبوو، بەڵکە کلکی حەسەن ئاغا دەرچوو. ئەمە ڕێک ئەو وێنانەمان دێنێتەوە بیر کە لە پێشبڕکێی وەرزشکاراندا دۆڕاوەکان دەچن پیرۆزبایی لە سەرکەوتووەکان دەکەن و تەنانەت هەندێ جار پەسنی لێهاتوویی و ئازایەتییان دەدەن. شێخ ڕەزایش وەک پەسندانێک، لە کاتی ئاشکراکردنی ئەنجامی کێشەکەدا، ناوی حەسەنی هەمزە بە ڕێزێکی زۆرەوە دەهێنێت و پێی دەڵێت حەسەن ئاغا.

ئەمە لایەنی بەرچاو و ڕوواڵەتیی شیعرەکەیە، بەڵام کاتێ باش لێی ورد دەبینەوە، لایەنی دیکەیش دەدۆزینەوە کە شێخ ڕەزا لە ژێر پەردەیەکی زمانەوانی و سایکۆلۆگی و هونەریدا شاردوونیەوە. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە شێخ ڕەزا جارێکی دیکەیش خۆی بە دۆڕاو و داماو پێشان دەدات لەپێناوی ئەوەدا کە گاڵتە بە بەرانبەرەکەی بکات و لە بەرچاوی خوێنەر سووکی بکات، ئەگەرنا شێخ ڕەزا ئەو پیاوە بەستەزمانە نییە کە هەر وا بە ئاسانی مل بدات، پێ لە هەڵەی خۆی بنێت و دان بەوەدا بنێت کە دۆڕاندوویەتی.

ئەوجا لێرەدا پرسیار ئەوەیە: ئایا بە ڕاستی (شەم) ناخون نییە و کلکە؟ ئایا شێخ ڕەزا لە دڵەوە پێی وایە کە خۆی دۆڕاندوویەتی و حەسەنی هەمزە گرەوەکەی بردووەتەوە؟ تۆ بڵێی شێخ ڕەزا هێندە لە زماندا کۆڵ بووبێت کە نەیزانیبێت واتای (شەم) چییە و خۆی

تووشی (شۆڕش و دەعوا) کردبێت؟ من هیچ گومانم لەوە نییە کە شێخ ڕەزا هەر لە سەرەتایشەوە دەیزانی مەعنا (یا مەعناکانی) شەم چییە، بەڵام کاتێ دەرفەتێکی وای بۆ هەڵبکەوێت کە خۆی ببێتە خاوەنی نینۆک (ناخون) و دوژمنەکەی بکاتە خاوەنی کلک، چۆن ئەو دەرفەتە لە دەست خۆی دەردەکات؟

(شم: شەم)ی فارسی لە هەموو فەرهەنگە گەورە و باوەڕپێکراوەکانی زمانی فارسیدا کۆمەڵێ مەعنای جیاوازی هەیە، بەڵام هەر هەموویان ئەوە جەخت دەکەن کە (شەم) هەم کلکە و هەمیش نینۆک (ناخون). کەواتە هەم شێخ ڕەزا باشی بۆ چووە و (ناخون)ی ئەو بووە، هەمیش حەسەنی هەمزە چاکی تێگەیشتووە و (کلک)ی ئەو دەرچووە.

من پێم وایە (شم: شەم) کە شێوەی فارسیی وشەکەیە لە زمانی کوردیدا دوو شێوەی جیاوازی وەرگرتووە: یەکەمیان گۆڕانی کۆنسونانتی یەکەمە لە (ش)ەوە بۆ (چ) و بەو پێیە وشەکە بووەتە (چەم)؛ دووەمیشیان گۆڕانی بزوێنی نێوان (ش) و (م)ی وشەکەیە لە (فتحە: فەتحە: سەر)ەوە بۆ بزوێنی بزرۆکە، کە لە ئەلفوبێی کوردیدا نانووسرێت. بەو پێیەیش وشەکە بووە بە (شم).

گۆڕانی (ش) لە گرۆی باشووری ڕۆژاوای زمانانی ئێرانییەوە بۆ (چ) لە گرۆی باکووری ڕۆژاوای زمانانی ئێرانیدا ئاساییە و لە وشەی دیکەیشدا ڕوو دەدات. ڕەنگە دیارترین نموونە (شدن) بێت کە لە فارسیدا (فارسیی کلاسیکیدا) مەعنای ڕۆیشتن و ڕابووردن دەدات و لە کوردیدا بووە بە (چوون). تۆ بیر لەوە بکەرەوە کە

ئێستایش بەشێکی زۆری کورد، لەجێی (هاتوچۆ) دەڵێن (هاموشۆ). لە کوردیی هەورامیدا بە شێوەی (شیای) ماوەتەوە. لە کوردیی زازاییشدا هەر شێوەیەکی وای هەیە.

لە کوردیی ئەمڕۆدا (چەم) جێگەی (شەم)ی گرتووەتەوە، بەڵام بە مەعنای (دەست). وشەی (چەمچە) واتە (کەوچک)، کە لە ڕاستیدا لە (چەم: دەست) و (چە) کە پاشگرێکە بۆ بچووککردنەوە، پێک هاتووە، واتە (دەستێکی بچووک). لە فارسیدا (کفچە: کەفچە)یش بەو مانایە بە کار دەبرێت، کە هەم دیسان (کەوچک)ـە کوردییەکەیە. دیارە (کەوچک)یش لە (کەو) و (چک) پێک هاتووە. (کەو) لە (کف: کەف)ی عەرەبییەوە هاتووە، واتە (ناولەپ یا دەست) و (چک)یش پاشگری بچووککردنەوەیە. لە وشەی (کەوگیر)یشدا دیسان (کف: کەف)ی عەرەبی بووە بە (کەو). وشەیەکی دیکە (چەمبڵ)ـە، واتە (هەنگڵ، دەسکە گۆزە)، کە لەوێدا (چەم) بە دی دەکەین. نموونەیەکی دیارتر وشەی (چەمۆڵە)یە کە بە شێوەی کرداری (چەمۆڵە لێنان) و (چەمۆڵە لێگرتن) بە کار دەبرێ، واتە دەستت یا ناولەپت ڕووەو دەموچاوی کەسێک درێژ بکەیت بە مەبەستی سووکایەتی پێکردن یا تەریقکردنەوە.

شێوەی دووەمی گۆڕانی وشەکە ئەوەیانە کە لە کوردیدا دەبێتە (شم) و ئەمەیان لە وشەی (شمشێر)دا دەبینین. لە فارسیدا دەەگوترێ (شمشیر: شەمشیر) کە هەردوو بەشەکەی لە کوردیدا گۆڕاوە: شەم بووە بە شم و شیر بووە بە شێر.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی کە لەگەڵ حەسەنی هەمزەدا گرەوی

کردووه، بیریان له وشـەی (شـەمـشـیـر)ی فـارسـی، یا (شـمشـێـر)ی کوردی کردووەتەوه و ویسـتـوویانه بزانن ئەو (شم: شـەم)ـه مـانای چییه؟ شێخ ڕەزا ڕاستەوخۆ ئەمەمـان بۆ باس ناکات، بەڵام هـەر لە دێڕی دووەمی بەیتی یەکەمدا وشـەی (شمشێر) دێنێتەوه بۆ ئەوەی خوێنەر خۆی تێبگات کە باسی (شـەمشیر یا شمشێر) کراوه:

دەست بە شمشێر لەگەڵم ساحیبی دەعوا دەرچوو.

ئەو ئەم دێڕەی بە مـەبـەسـتی ڕوونکردنەوه نووسـیـوه، ئەگـەرنا ئاشکرایە نە حـەسـەنی هەمـزە و نـە هیچ کـەسـێکی دیکە لەسـەر مـەعنـای وشـەیەک ناچێت دەست بۆ شـمـشـێـر ببـات و هـەڵکوتێـتـە سەر بەرانبەرەکەی.

لە بەیتی دووەمدا باشتر ڕوون دەبێتـەوه کە گوتوبێژ و (شۆڕش و دەعوا)ی ئەو و حەسـەنی هەمزە لەسەر وشـەی (شمشێر) بووه:

مـن وتـم نـاخـونـی شـێـره، ئەو وتی کلکی شـێـره
لەسـەر ئـەم لەفزە بەسـی شـۆڕش و دەعوا دەرچوو.

شێخ ڕەزا باسـەکە وا دەگێڕێتـەوه وەک بڵێی دوو بەرەی تەواو دژ بە یەکدی دروست بووبێت. لە دێڕی یـەکەمی بەیتی سێیـەمدا پەنا دەباتە بەر سەرچاوەیەکی زانستی بۆ گەیشتن بە ڕاستی:

گرەوم کرد لەگەڵی، چووم و کتێبم هێنا

مـن نـازانم شـــێخ ڕەزا بـۆ ســـاغکردنـەوەی وشـــەکـــه و بـۆ داوەریکردنی نێوان خـۆی و حـەسـەنی هەمـزە، کـامـە فـەرهەنگ و

قامووسی له بەردەستدا بووە و کاتێک دەڵێت (چووم و کتێبم هێنا) بە ڕاستی کام کتێبی هێناوە، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە زۆربەی فەرهەنگە باش و ناوادارەکانی فارسی، بە تایبەتی فەرهەنگە کۆنەکان (دهخدا، برهان قاطع، معین، ناظم الأطباء، فرهنگ جهانگیری) ئەوە جەخت دەکەن کە (شەمشیر) واتە ناخونی شێر و هەروەهایش کلکی شێر. کەواتە شێخ ڕەزا لە یەک ڕووەوە چمکێکی ڕاستیی شاردووەتەوە. ئەو کە دەڵێ:

ناخونی من نەبوو، کلکی حەسەن ئاغا دەرچوو

ڕاستی نەفەرمووە، بەڵکە هەر پێی خۆش بووە شیعرەکەی بەوە ببڕێنێتەوە کە ئەنجامی گرەوەکە (کلکی حەسەناغا دەرچوو). ئەمەیش ئەگەرچی بە ڕواڵەت سەرکەوتنێکی زمانەوانیی حەسەنی هەمزە دەگەیێنێت، بەڵام لەوە زیاتریش سەرکەوتنێکی مەعنەویی شێخ ڕەزایە. من هیچ بە دووری نازانم شێخ ڕەزا ئەو شێمانەیەیشی لە بیری خۆیدا دانابێت کە خوێنەرێکی کونجکۆڵ، هەر لەپێناوی زانینی ڕاستیدا، بچێت و تەماشای فەرهەنگ (کتێب) بکات. ئەودەم بۆی دەردەکەوێت کە تەنیا حەسەنی هەمزە نییە کە گرەوەکەی بردووەتەوە، بەڵکە شێخ ڕەزایش باشی بۆ چووە، چونکە (شەم) هەم ناخونی شێرە و هەمیش کلکی شێرە. کاتێک خوێنەر ئەم ڕاستییەی بۆ ڕوون دەبێتەوە، هاودەردی و خۆشەویستییەکی زۆرتری لە لا دروست دەبێت بۆ شێخ ڕەزا کە لە شیعرەکەدا، هەر نەبێ بە ڕواڵەت، خۆی بە دۆڕاو داناوە. ئەمەیش دەبێتە سەرکەوتنێکی دیکە بۆ شێخ ڕەزا.

٤

ئێستا کە هێشتاکە باسی هەڵوێست و تاکتیکەکانی شیعری شێخ ڕەزا دەکەین، جێی خۆیەتی شیعرێکی شێخ بهێنمەوە یاد کە هەمیشە بۆ من مایەی سەرسووڕمان بووە. ئەو لە هەموو شیعرەکانیدا ئەو تاکتیکە بە کار دەبات کە پێشتر وردەکارییەکانیم باس کردن، چ هێرشبردنی ڕاستەوخۆ بێت، یا خۆماتکردن و بە دوویدا هێرشبردن. بەڵام لەو شیعرەدا، بە پێچەوانەی هەموو هەڵوێستەکانی دیکەیەوە، شێخ ڕەزا زۆر لاواز و بێدەستەڵات دێتە بەرگوێ و بەرچاو. بەپێی لێکدانەوەی مامۆستا شێخ موکەڕڕەمی تاڵەبانی، دەبێ شێخ ڕەزا ئەو شیعرەی بۆ شێخ محەمەد عەلیی کوڕی شێخ عەلی گوتبێت، کە دەبێتە برازای شێخ ڕەزا. شیعرەکە باسی ئەوە دەکات کە شێخ ڕەزا ویستوویەتی بچێت بۆ دیوەخانی (برازا عەزیزەکەی)، بەڵام دەرگاوان ڕێی لێ گرتووە و وای پێشان داوە کە نایناسێت، ئەگەرچی شێخ ڕەزا تێی گەیاندووە کە من مامە شێخ ڕەزام، بەڵام سوودی نەبووە و تەنانەت دەرگاوان یەک دوو قسەی سووکیش بە شێخ ڕەزا دەڵێ. کەسێک کە دەرگاوانی دیوەخانی شێخ حەمەعەلی بێت، ناکرێ هێندە

ڕوودار بێت قسەی سووک بە مامی بڵێ. بەڵام دیسانیش ئەگەر ئەم هەڵوێستەی (خومەییس ئەفەندی)ی دەرگاوان (قاپییەوان) بەوە لێک بدەینەوە کە وەرامی جنێوێکی شێخ ڕەزای دابێتەوە، کە بەیتێک پێشتر هەواڵەی کردبوو:

ئەم سەددی بابە بۆ منە، ئیزهاری کە تا بڕۆم
یان مەرحەمەت کە حیزە! لە سەرما گونم تەزی

دیسان چاوەڕوانیی ئێمە لە شێخ ڕەزا ئەوەیە کە هێرشێکی توندی خۆیئاسا بکاتە سەر خومەییس ئەفەندیی دەرگاوان و شێخ محەمەد عەلیی برازایشی کە دیارە دەبێ ئەو تەمێی دەرگاوانی کردبێت، دەرگا بۆ شێخ ڕەزا نەکاتەوە. لە سێ چوار شیعری دیکەدا شێخ ڕەزا، بێ هیچ هۆیەکی ئاشکرا، هێرشی یەکجار توندی کردووەتە سەر شێخ محەمەد عەلی و جنێوی زۆر ناشیرینی پێ داوە و قسەی سووکی پێ کردووە، کەچی لەم شیعرەدا زۆر بێدەستەڵاتانە، نەک هەر بەرانبەر شێخ محەمەد عەلی، بەڵکە بەرانبەر دەرگاوانی شێخیش دەبەزێت و مەیدان چۆڵ دەکات:

وەختێ کە لەم موعامەلە زانیم غەرەز چییە
دەرحاڵ گەڕامە پاشەوە، ئەمما بە عاجزی

شێخ ڕەزایەک کە لە شیعری دیکەدا بە شێخ محەمەد عەلیی گوتبێت:

شێخ ئەوا جێی پدەری گرتەوە دەستی بەمە بێ

بۆچی دەبێ ئێستاکە زمانی چووبێتە کلیلە و هێندە بێدەستەڵات بێت، نەتوانێت دوو جنێوی مــزر بە شــێخ مــحــەمــەد عــەلی و دەرگاوانەکەیشی بدات؟ من خـۆم هیچ لێکدانەوەیەکم نییـە، بەڵام لەبارەی ناڕوونیی ئەم شیعرەوە دەکرێ ئەم سەرنجانە ڕابنێم:

١- بە پێچەوانەی هەندێ پارچە شیعری دیکەی شێخ ڕەزاوە، کە گومانیان لێ دەکرێت هیی ئەو بن، من هیچ گومانم لەم شیعرە نییە و دڵنیام کە شیعری شێخ ڕەزایە.

٢- ئەگەرچی شــێخ ڕەزا بە درێژا باسی ئەوە دەکـات کــە چۆن خـومـەییس ئەفـەندی ڕێی لێ گـرتووە و خـۆی لێ کـردووە بە نێرەتورک و پێی وتووە: "تۆ کێی؟ ناتناسم،" کەچی بەرانبەر ئەو هەموو بێئەدەبییەی خومەییس ئەفەندی، شێخ ڕەزا تەنیا سووکەجنێوێکی پێ دەدات، پێی دەڵێت "حیزە"، کە ئەمە لەچاو جنێوی دیکەی شێخ ڕەزادا دەبێ بە پاداشت و خەڵات دابنرێت. دەبێ چ نهێنییەک هەبێت کە ئێمە نایزانین؟

٣- شێخ ڕەزا خۆی دەزانێت بۆچی ڕێی لێ دەگرن و ناهێڵن بچێتە ژوورەوە، بەڵام لە شیعرەکەدا ئەمە ئاشکرا ناکات: "وەختێ کە لەم موعامەلە زانیم غەرەز چییە." خوێنەر چاوەڕوانی ئەوەیە شـێخ ڕەزا وێڕای کـۆمـەڵێ جنێـو و سـووکـایەتی، شـتێکیش ئاشکرا بکات، با ڕاسـتـیش نەبێت و خـەیاڵکردی خـۆی بێت، کەچی شێخ بێدەنگی هەڵدەبژێرێت.

٤- کـارەسـاتی هـەرەگەورە لەگـەڵ دوایین دێڕی شـیـعرەکـەدا ڕوو دەدات: "دەرحـاڵ گەڕامـە پاشـەوە، ئەمما بە عـاجزی." شـتی وا

چۆن دەبێت؟ ئەو شێخ ڕەزایەی پاشا و والی و شێخ و ئاغای داوەتە بەر تیری هێرشی هونەرمەندانە و ناهونەرمەندانەی خۆی، ئەو شێخ ڕەزایەی "نە لە بێگانەی پرسیوە و نە لە خویش"، ئێستا بۆچی وا کز و لاواز و بێدەستەڵاتە کە ناتوانێت بەرگرییەکی بچووکیش لە خۆی بکات؟

ئەمە ناڕوونییەکی گەورەیە لە شیعری شێخ ڕەزادا، بەڵام نە ناڕوونیی زمانەوانییە، نە ناڕوونیی هونەری و نە ناڕوونیی فۆرمی شیعر، بەڵکە بابەتێکی دیکەیە کە ڕەنگە لە ناڕوونیی مێژووییەوە، یا ناڕوونیی توێژینەوەوە نزیکتر بێت. شێخ ڕەزا لە شیعری دیکەدا باسی پیری و بێهێزی و لاوازیی خۆی دەکات، بەڵام هەمیشە بە شێوەیەکی هونەری، کە بناخەکەی لەسەر هێزی سێکسی یا مێژووی سێکسیی شێخ ڕەزا دادەمەزرێت، قەرەبووی ئەو لاوازی و کزییە دەکاتەوە. لە شیعرێکدا کە دەیەوێ باسی پیربوونی خۆی بگێڕێتەوە دەڵێ:

شێخ ڕەزا پیر بووە، ڕووی مەجلیسی یارانی نییە
تاقەتی کەشمەکەش و گەردشی شارانی نییە
دەست بە گۆچان دەگەڕێ، ئێستە لەبەر زەعفی وجوود
مەترەقە سەرزلەکەی قووەتی جارانی نییە.

لێرەدا شێخ ڕەزا سەرەڕای ئەو هەموو پیری و بێهێزییە، پشتی بە مەنتیقی مێژوو قایمە، پشتی بە مەنتیقی مێژووی سێکسی، یا ڕاستتر، مێژووی "مەترەقە سەرزلەکەی،" قایمە. ئەوێک کە ڕۆژێ

له ڕۆژان خاوەنی "مەترەقێکی سەرزل" بووبێت، کەی گرنگە ئێستا پیر بێت یا قووەتی جارانی نەبێت؟

هەر ئەم مەنتیقە، بەڵام بە شێوەیەکی تر، لە شیعرێکی دیکەیدا دووبارە دەبێتەوە:

عومرم گەیی بە هەشتا، کێرم بەکارە هێشتا

گەیشتن بە تەمەنی هەشتا ساڵی دەبێ نیشانەی بێهێزی و پیری بێت، بەڵام لای شێخ ڕەزا ئەم هاوکێشەیە کار ناکات. ئەو پێوانەی تایبەتی خۆی هەیە بۆ پێوانی تەمەن و هێز و گوڕ. لەم دێڕەیشدا هێزی خۆی لە مەنتیقێکی سێکسییەوە وەردەگرێت، بەڵام مەنتیقێکی مێژوویی نییە، بەڵکە مەنتیقێکی فەلسەفی و واقیعییە، مەنتیقێکە لەسەر بناخەی کارکردی ئێستا دامەزراوە. ئەو پێی وایە بۆ ئەوەی هەبیت، دەبێ ئالەتەکەت کار بکات. ئەگەر فیلۆسۆفی فرانسی ڕێنێ دیکارت (١٥٩٦-١٦٥٠) هەبوونی خۆی بەوەدا دەناسێتەوە کە بیر دەکاتەوە (دواتر ئەمەی کرد بە گومان): من بیر دەکەمەوە، بۆیە هەم: [*cogito* I think, therefore I am *ergo sum*]، شێخ ڕەزا هەبوونی خۆی بە ئالەتەکەیدا دەناسێتەوە: "کێرم بەکارە، کەواتە من هەم." هەر ئەم هاوکێشە فەلسەفییەیە کە لە شیعری پێشوودا مەودایەکی مێژووییشی دەخاتە سەر و مێژوو دەکاتە هێزێک کە بتوانێت ئێستایشی هەم پێ تەفسیر بکات و هەمیش پاساو بدات (تفسیر و تبریر). ڕاستییەکەی ئەوەیە شێخ ڕەزا ئەم ژێربێژییە فەلسەفییەی لە چەند شیعری دیکەیشدا و بە

شێوەی جۆراوجۆر دەربڕیوە.

هەندێک لە ناڕوونییەکانی شیعری شێخ ڕەزا لەبەر شێوەی خوێندنەوەی بەیتەکان و گونجاندنیان لەگەڵ بنەماکانی زانستی عەرووزدا پەیدا دەبن. ئەمە تەنیا لە شیعری شێخ ڕەزادا ڕوو نادات، بەڵکە بەشێکی زۆری شیعری کلاسیکی کوردی، بە هۆی خوێندنەوەی هەڵەوە و بە هۆی ئەوەوە کە خوێنەر شارەزای زانستی کێشەکانی شیعری کلاسیک (عەرووز) نییە، ئەم ناڕوونییە سەر هەڵدەدات.

لەو شیعرەدا کە پەشیمانیی خۆی دەردەبڕێت لەوەی کەرکووکی بە جێ هێشتووە، شێخ دەڵێت:

ئەو ڕۆژە کە تۆرام و لە کەرکووک سەفەرم کرد
مانەندی عەقاریب لە ئەقاریب حەزەرم کرد.

کێشی ئەم شیعرە (هەزەجی موسەممەنی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووفە = هزج مثمن أخرب مكفوف محذوف) و بەم شێوەیە دابڕ دەکرێت:

v - - /v - - v /v - - v /v - -

پێیەکانی شیعرەکە بەم شێوەیەن:

مفعول / مفاعيل / مفاعيل / فعولن

زۆربەی ئەوانەی دیوانی شێخ ڕەزایان چاپ کردووە یا بە شێوەیەکی دیکە کاریان لەسەر شیعرەکان کردووە، بەیتی

دووەمیان بەم جۆرە خوێندووەتەوە:

گەردوون سنگی کردم و هێنامییە کۆیێ

میوانی لە کن مامە غەفووری لەجەرم کرد

نووسینی وشەی دووەم لە دێڕی یەکەمی ئەو بەیتەدا لە دوو ڕووەوە هەڵەیە: جارێکیان ئەوەیە کە لەگەڵ کێشی شیعرەکەدا ناگونجێت و لەنگییەک دروست دەکات، جارێکیش لەبەر ئەوەی وشەکە (سنگ) یا (سەنگ) نییە، بەڵکە (سنک)ـە کە دەبێ دەنگی بزوێنی (بزرۆکە) بخرێتە دوای هەردوو کۆنسونانتی یەکەم و دووەم، کە ئەودەم وەهای لێ دێت (sinik).

(سنک) و (سنککردن) وشەیەکە بە ڕادەی یەکەم لە ناوچەی گەرمیان بە کار دەبرێت، بە مەعنای ئەوەی پەت بخەیتە ملی سەگێک و ڕایکێشیت. بە پەتەکە دەگوترێت (سنک) و بە کردارەکەیش (سنککردن). تەنانەت هەندێکجار دەروێش بۆ پێشاندانی بچووکی و دڵسۆزیی خۆی بۆ شێخی ڕێبەری دەڵێت: (من سنکی ئەو شێخە وا لە ملما)، واتە خۆی بە سەگی شێخەکەی دەزانێت. شێخ ڕەزایش وەک کەرکووکییەک و وەک گەرمیانییەک شارەزای وشەی (سنک و سنککرن) بووە و زۆر جوانی بە کار بردووە: "گەردوون سنکی کردم." کە ئەمەمان زانی، ئەودەم دەبێ ئەو دێڕە بەم شێوەیە بخوێنرێتەوە و دابڕ بکرێت:

گەردوون سـ / نکی کرد / م و هێنامی / یە کۆیێ

میوانی / لە کن مامە / غەفووری لە / جەرم کرد

له زۆر شـــیــــعـــری دیکەیشـــدا، چ هیی شـــێخ ڕەزا و چ هـیی شاعیرانی دیکەی کلاسیک، هەڵەی لەم بابەتە هەیە کە بووەتە هۆی ئەوەی شیعرەکە وەک خۆی نەخوێنرێتەوە و وشەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت.

٥

بەشێکی یەکجار گرنگی تێکستی نارِوون لە مێژووی ئەدەبییاتی کلاسیکی رِۆژهەڵاتیدا ئەو ئەدەبەیە کە هەندێک لە سۆفییەکان نووسیویانە و بە "شەتەحات" یا "شەتەحییات" ناوی دەرکردووە. شەتەحییات واتە گۆکردنی هەندێ قسەی بە رِوواڵەت لەگەڵ شەرعدا ناکۆک، ئەو قسانەن کە لە کاتی مەستی و زەوقدا هەندێ لەوانەی گەیشتوون [بە پلەی بەرزی تەسەووف و خواناسی] دەیکەن، وەک قسەکانی حەللاج و جونەید و بایەزید، ئەو وشانەن کە سۆفییەکان لە کاتی وەجد و حاڵ و بێخۆییدا لە دەمیان دەردەچێت. شەتەحییات لای هەندێ کۆلکە مەلا و دینداری نەخوێندەوار وەک کفر تەماشا دەکرێت.

لە ئەدەبی شەتەحییاتدا نموونەی یەکجار بەرز و جوان هەیە کە هەتا زیاتر لێی ورد ببیتەوە، خۆشی و چێژێکی رِۆحی و هونەریی زۆرترت پێ دەبەخشێت. بەشێکی زۆری نووسینەکانی حوسەینی کورِی مەنسووری حەللاج (٨٥٨-٩٢٢) شەتەحییاتن، بە تایبەت (کتێبی تەواسین) کە تێگەیشتنی ئاسان نییە. رِەنگە ناودارترین قسەی حەللاج (أنا الحق: منم رِاستی) بێت، کە هەندێکجار وەک

(منم خودا) لێک دەدرێتەوە.

بایەزیدی بەستامی (٨٠٤–٨٧٤) دەفەرمووێت: ''خوای گەورەم لە خەوندا بینی، پێم گوت: ڕێگە بۆ لای تۆ چۆنە [واتە: چۆن بێم بۆ لات؟] فەرمووی: [نەفسی] خۆت بە جێ بهێڵە و وەرە.'' هەر بەستامی فەرموویەتی: ''پێم سەیرە کەسێک خودای ناسیوە و دەیپەرستێت.'' هەروەها: ''کەعبەم بینی بە دەورمدا دەسووڕایەوە.'' یا ''مووسا حەزی دەکرد خودا ببینێت، من حەز ناکەم خودا ببینم، ئەو حەز دەکات من ببینێت.''

بۆ تێگەیشتن و لێکدانەوەی شەتەحییاتی سۆفییە گەورەکان، دەبێ ئێمە پێشەکی چاو لە مەنتیقی ڕوواڵەتیی دین بپۆشین و ئەوە پەسەند بکەین کە باوەڕ پلەی جیاوازی هەیە و هەر پلەیەکیش زانیاری و سنوور و قانوونی خۆی هەیە. ئەم ڕاستییە تەنانەت تێگەیشتنی قورئانی پیرۆزیش دەگرێتەوە. کاتێک بایەزید دەڵێ: ''پێم سەیرە کەسێک خودای ناسیوە و دەیپەرستێت،'' ئەمە بە ڕوواڵەت دژی بنەما گشتییەکانی دینە، چونکە کەسێک کە خودای باش ناسی، ئەوسا چاکتریش دەتوانێت بیپەرستێت. بەڵام کە لێی ورد دەبیتەوە، دەبینیت مەبەستی بایەزید ئەوەیە، خودا هێندە خاوەنبەزەیی و دلۆڤانە کە تەنیا چاوەڕوانی بەزەیی و خۆشەویستی و بەخشینی لێ دەکرێت. کاتێ بەندەیەکی خودا تێبگات خودا، خودایەکی وەهایە، ئیدی هیچ ترسێکی لا نامێنێت و مەگەر هەر لەبەر خۆشەویستی، خودا بپەرستێت، نەک لەبەر ترس. دیارە مەبەستی بایەزیدی بەستامی ئەوە نییە با خەڵکی خودا

نەپەرستن، بەڵکە دەیەوێ بێسنووری و فراوانیی بەزەیی و خۆشەویستی و بەخشندەییی خودا وێنا بکات.

هێندەی من بزانم لە ئەدەبی کوردیدا تێکستێکمان نییە کە بە ڕاستی بتوانین ناوی بنێین شەتەحییات. لای شاعیرانی سۆفیی کورد، مەلای جەزیری، ئەحمەدی خانی، مەولەوی، مەحوی... هتد جۆرێک دەربڕین دەخوێنینەوە کە ڕەنگە زیاتر لەو نموونانەوە نزیکتر بن کە پێشتر وەک دەربڕی "دژەمەنتیق" یا "مەنتیقی ئاوەژوو" ناوم هێنان. لە باسکردنی شەیتان (ئیبلیس)دا ئەحمەدی خانی لێکدانەوەیەکی تایبەتی خۆی هەیە کە لەوانەیە لای نوێنەرانی دینی ڕەسمی و ڕوواڵەتی زۆریش جێگای ڕازیبوون نەبێت. بەڵام خانی خۆیشی ئەو جۆرە باوەڕانەی زۆر بە پارێز و بە وریایی دەردەبڕێت. بۆ نموونە خانی کڕنووشنەبردنی شەیتان بۆ ئادەم بە هەڵە نازانێت. دیارە ئەم باوەڕە پێشتر لای حەللاج و غەزالییش هەبووە.

شێوەیەکی دیکەی ناڕوونیی تێکست پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە خوێندەوارییەوە هەیە، واتە تەنیا کەسێکی خوێنەوار، ئەویش خوێنەوار بەو زمانە و بەو ئەلفوبێیە، دەتوانێت لە بیر و مێشکی خۆیدا وێنەیەکی شیعری لەشدار بکات (تجسید: Embody, Incarnate). ئەم جۆرە میتافۆرانە تەنانەت ناکرێ تەرجەمەی زمانێکی دیکەیشی بکەیت، چونکە وێنەیەک کە لەسەر بنچینەی تیپەکانی (حرف) ئەلفوبێیەکی تایبەت دامەزرێنراوە، بە ئەلفوبێی زمانێکی دیکە دروست ناکرێتەوە. مەولانا جەلالودینی ڕۆمی

(١٢٠٧-١٢٧٣) دەفەرمووێت:

تو قـاف قندی و من لام لـب تلخ
ز قاف و لام مـا قل میتـوان کرد

[تۆ قافی شەکریت و من لامی لێوی تاڵ
لە قاف و لامی ئێمە دەکرێ قول: بڵێ دروست بکرێت].

لە پێکهێنانی ئەم وێنە شیـعرییەدا نەک تەنیا حەرفی (ق) و (ل) بەشـــداری دەکـــەن، بەڵکە ئاشنایەتی و زانیـــاری لەبارەی قورئانیشەوە نەخشێکی ناوەندیی هەیە، چونکە (قل: قول: بڵێ) لە دەیان ئایەتی قورئاندا دووبارە و چەندبارە دەبێتەوە.

هەر مەولانای ڕۆمی لە شیعرێکی دیکەدا دەڵێت:

خـمـار و خـمـر یکسـتی ولی الف نگذارد
الف چو شد ز میانه، ببین خمار چه باشد

[مەی و مەیفرۆش هەر یەکن، بەڵام ئەلفە کە ناهێڵێت
کە ئەلفی نێوانیان ڕۆیی، ببین مەیفرۆش چیی لێ دێت]

کەسێک خوێنەوار نەبێت و شارەزای فارسی و عەرەبی و قورئان نەبێت، هیچ چێژێک لە وێنەی وەها وەرناگرێت. من کە شیـعری دووەمم بە کـوردی ڕوون کـردووەتەوە، بە ڕاسـتی وێنەکـەم نەکـردووەتە کـوردی، بەڵکە تەنیا مـەعنای ڕووالەتیی بەیتەکـەم تەرجـەمە کردووە، چونکە مـەولانا دوو وشـەی (خمـار) و (خمـر)

کردووەتە کاکڵی میتافۆری ئەم بەیتە و دەیەوێ ئەو (ا: ئەلف)ـەی کە بەشێکە لە وشەی (خمار) و لە وشەی (خمر) جیای دەکاتەوە، لا ببـات، بۆ ئەوەی هەردوویان ببن بە یەک. بێـجگە لە لایەنی زمـانەوانی، بەیتـەکـە پڕە لە نیـشـانەی فـەلسـەفـەی (وەحـدەت ئەلوجوود: وحدة الوجود)یش. هەر لەم شـێوە داڕێشتنە بەیتێکی ناوداری ئیبنولفاریز [ابن الفارض] (١١٨١-١٢٣٥) هەیە دەڵێت:

بینی و بینک انی ینازعنی
فارفع بلطفک انی من البین

من کە بەیتـەکەی مـەولانای ڕۆمی لەگەڵ ئەم بەیتـەی ئیبن فاریزدا بەراورد دەکەم، پێم وایە مـەولانا وردەکاریی زمانەوانی و شاعیرانە و سۆفییانەی زیاتری تێدا بە کار بردووە.

لە شـیـعـری کـوردیدا وێنەی لـەم جـۆرە لای نـالی و مـەحـوی و هەندێک لە شاعیرانی ئەمڕۆیش بەرچاو دەکەوێت. نالی دەڵێت:

لەبت مـیم و قـەدت ئەلف و زوڵف چیم
دەزانـی بەم سـیـانـە تاڵبی چیم

ئەم وێنەیە تەنیـا خـوێنـەوارێکی کـورد یا فـارس دەتوانـێ لە مـێشکی خـۆیدا لەشـداری بکات، ئەگـەرنا خـوێنەرێکی عـەرەبیش ناتوانێت چێژێکی لێ وەربگرێت.

ناکرێت ئێمـە هەمـیشـە نـاڕوونیی تێکست بگەڕێنینەوە بۆ هۆی زمـانەوانی یا بەکـارهێنانی مـەنتـیـقی بەراوەژوو یا سـیـمـبـۆڵ و

نیشانەی تایبەتی بوارێکی زانیاری. جاری وا هەیە قسەیەک یا تێکستێک هیچ ئامانجێکی نییە و بە شێوەیەک دادەڕێژرێ کە ئەوەی دەیڵێ یا دەینووسێت، خۆیشی نازانێت بۆچی وای دادەڕێژێت و چ مەبەستێکی پێ دەپێکێت. ئەو گۆڕانە گەورەیەی بزووتنەوەی سوورڕیالیزم و داهێنەرانی سوورڕیالیست لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هێنایانە ناو کایەکانی ئەدەب و هونەر و فیلم و مۆسیقا و سیاسەت و فەلسەفەوە، زۆرجار وا باس دەکرێت وەک بڵێی هیچ ئامانج و هیچ مەبەستێکی نەبووە، بەڵام نە داهێنەرانی سوورڕیالیست خۆیان ئەم پیناسەیەیان پێ ڕاستە و نە ئەنجامی بزووتنەوەکەیش ئەو پووچگەراییە بوو کە بە شێوەیەکی نارەوا دەنووسێنرێت بە ناوی بزووتنەوەی سوورڕیالیزمەوە. تۆ کە مانیفێستی یەکەم (١٩٢٤) یا مانیفێستی دووەمی سوورڕیالیستەکان (١٩٢٩) دەخوێنیتەوە لەپاڵ کۆمەڵێک دەربڕینی نادیار و تەماویدا، دەزانیت ئاندرێ برێتۆن (١٨٩٨-١٩٦٦) و هاوڕێکانی هەم مەبەستێکی شارستانانە و فەرهەنگییان هەبووە و هەمیش ئامانجێکی هونەری و سیاسی.

لەم ڕۆژانەدا ئانتۆلۆگییەکی شیعری سوورڕیالیستانەی ئەمەریکی و ئینگلیزیم دەخوێندەوە. ڕاستە بەشێک لە تێکستەکان هیچ ناڵێن، بەڵکە تەنیا ڕیزکردنێکی ناڕێکوپێکی وشە و دەستەواژەن، بەڵام تێکستی وەهایشم بەرچاو کەوت کە هەر شاعیرێکی سیاسەتکار و شۆڕشگێڕیش بینووسیایە لەوە چاکتر و جوانتری نەدەنووسی.

باوکێک دەناسم، زۆرجار لە کوڕە چوار پێنج ساڵانەکەی خۆی دەپرسی: ''تۆ منت چەند خۆش دەوێ؟''، کوڕەیش کە لەو تەمەنەدا نەیدەتوانی لایەنە مەنتیقی و نامەنتیقییەکانی پرسیارەکە هەڵسەنگێنێت، وەرامی باوکی دەدایەوە و دەیگوت: ''بیستوحەوت.'' بێگومان پرسیارێکی بەو شێوەیە دەبێ هەر بەو شێوەیەیش وەرام بدرێتەوە.

مامۆستا عەلائەددین سەججادی لە چەند بەرگی ''ڕشتەی مرواری''دا پاژێکی تەرخان کردووە بۆ هەندێ قسەی کورت و نادیار و ناوی ناوە ''وەڵامی بێ وەڵام.'' لەم پاژەی ڕشتەی مرواریدا زۆر شتی وا دەخوێنینەوە کە ناوەڕۆکەکەی تەماوی و نادیارە، بەڵام کە بیر لە هەلومەرجی گوتنی ئەو قسانە دەکەیتەوە، دەبینیت هێندەیش بێناوەڕۆک و بێئامانج نین.

من هەر لە منداڵییەوە ئاشنای کتێبی ''حکایەتی مەلای مەشهور: لطائف خواجە نصرالدین، رحمة الله علیه" بووم. دەیان جار و زیاتریش خوێندوومەتەوە. ئێستایش جاروبار کە دەکەوێتە بەرچاوم، دیسان یەک دوو چیرۆکی هەر لێ دەخوێنمەوە. تەنانەت کە منداڵەکانم بچووک بوون، دەیان چیرۆکی مەلا نەسرەددینم بۆ خوێندوونەوە. بە ڕاستی مەلا نەسرەددین یەکێکە لە گەورەترین هونەرمەندانی سورڕیالیست لە هەموو مێژووی مرۆڤایەتیدا. کردار و گوتاری مەلا نەسرەددین نموونەی دەربڕین و داڕێشتنی هەرە باڵا و داهێنەرانەی سورڕیالیزمی ڕۆژهەڵاتییە. لەناو هەموو چیرۆکەکانی مەلا نەسرەددیندا، یەکێکیان هەر لە منداڵییەوە

سەرنجی ڕاکێشاوم، نەک لەبەر ئەوەی خۆشە، یا مرۆڤ دەهێنێتە پێکەنین، بەڵکە لەبەر ئەوەی بەپێی تێگەیشتنی ئەوسا و ئێستایشم، هیچ ناڵێت. خۆشیی چیرۆکەکەیش، هەر نەبێ بۆ من، لەوەدایە کە هیچ ناڵێت. چیرۆکەکە لە کتێبەکەدا بەم جۆرە، بە شێوەزاری کەرکووکییانە و بە ڕێنووسی ئەوسای کوردی، نووسراوە:

(حکایت) ڕۆژێک مەلا لە ناو قبرستانەوە ئەم سەر ئەو سەر ئەکا ئەبینێ سەگێکی زۆر گەورە میز ئەکاتە قەورەکانە مەلاش گورج ئەخورڕێتە سەگەکە و بەدارەکەی دەسیەوە ئەداتە سەگەکە ئەویش ڕائەپەڕێ بەددانی داوانی مەلا ئەگرێ پارچە پارچەی ئەکا مەلاش لەترسا ئەڵێ (دەبرڕۆ سەگی آزام دەبرڕۆ).

لەژێر چیرۆکەکەدا وێنەیەکی مەلایش کراوە لەو کاتەدا کە سەگەکە پەلاماری دەدات. ژێرنووسی وێنەکە دەڵێ: (مەلا بەسەگەکە ئەڵێ دەبرڕۆ سەگی ئازام دەبرڕۆ)

تەواو. ئیتر نە نوختە و نە فاریزە و نە نیشانەی گواستنەوە. دەمویست چیرۆکەکە سەرلەنوێ دابرێژمەوە و بە کوردییەکی باشتر و ڕێنووسێکی ڕاستتر بینووسمەوە، بەڵام لە خزمەت ڕۆحی هونەرمەندێکی سورڕیالیستی گەورەی وەک مەلا نەسرەددیندا و لە خزمەت ڕۆحی دەروێشێکی زمان و فەرهەنگی کوردیی وەک خوالێخۆشبوو (محەمەد ئەمین عەسری)دا ئەو مافەم نەدا بە خۆم. بە ڕاستی من دژی ئەوەم مێژوو سەرلەنوێ بنووسرێتەوە، دژی "داڕێشتنەوەی مێژوو"م.

سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە:

١- نالی: دیوانی نالی (چاپی جۆراوجۆر).

٢- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی (چاپی جۆراوجۆر)

٣- تاڵەبانی، د. موکەڕڕەم: شێخ ڕەزای تاڵەبانی؛ ژیانی، پەروەردەی، بیروباوەڕی و شیعری، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠١.

٤- دیوانی جەزیری (چاپی جۆراوجۆر).

٥- خانی: مەم و زین (چاپی جۆراوجۆر).

6- Hirshfield, Jane: Hiddenness, Uncertainty, Surprise: Three Generative Energies of Poetry, Tarset : Bloodaxe Books, 2008.

٧- ئینجیل (بە کوردی و سویدی).

٨- قورئان

٩- شیخ محمود شبستری: گلشن راز

١٠- حکایەتی مەلای مەشهور، لطائف خواجه نصرالدين رحمة الله عليه، چاپی عبدالخالق محمد أمين عصري، ١٩٨٤.

١١- سەججادی، عەلائوددین: ڕشتەی مرواری (هەشت بەرگ).

١٢- مەولانا جەلالوددینی ڕوومی: دیوانی شەمسی تەبریزی.

١٣- محەمەد، مەسعوود: چەپکێک لە گوڵزاری نالی.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی،
شاعیرێکی هەجووکاری کورد

س. ج. ئەدمۆندس

فەرهاد شاکەلی لە ئینگلیزییەوە کردوویەتی بە کوردی

سەرچاوە:
C. J. Edmonds: A Kurdish Lampoonist: Shaikh Riza Talabani, Royal Central Asian Journal, Volume: 1935, number 1, February 1935, pp. 111-123

١

لە نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەیەمەوە تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم بنەماڵەی سەربەخۆی بەبە لە کوردستانی خوارووداً فەرمانڕەوا بوو. ئەو درەختە (شەجەرە)ی خوارەوە کە بەشی زۆری لەسەر زانیارییەک هەڵچنراوە، لە کتێبی "مێژووی فەرمانڕەوایانی بابان[*] لە شارەزوور و ئەردەڵان"ی سەیید حوسەین موکریانی (ڕوواندز، ١٩٣١) وەرگیراوە، پێوەندی و زنجیرەی جێگرتنەوەی ئەمیرە هەرە گرنگەکان پێشان دەدات.

لە خاناوە ئیتر هەموو فەرمانڕەوایەک لەقەبی پاشای هەبوو. مێژووەکان تەنیا وەک نیشانەی گشتی دیاری کراون. ماوەی حوکمڕانییەکان بەردەوام و پێوەست نین؛ لە گۆڕینی ساڵی کۆچی (هیجری)دا بۆ ساڵی مەسیحی هەمیشە دەشێ یەک ساڵ هەڵە ڕوو بدات، مەگەر ڕۆژی مانگەکە بزانرێت؛ لە هەندێ باری دواتردا، لێتێکچوون لەنێوان کۆچی و ساڵنامەی تورکیی ڕوومیدا ڕەنگە ببێتە هۆی (هەڵەی) ساڵێکی تریش. بە هۆی ناکۆکیی ناوخۆی بنەماڵەکەوە، وەک ئەنجامێکی دوژمنایەتیی تورکیا و ئێران، گەلێ

(*) شێوەی ڕاستینی کوردی(ی وشەکە) بەبەیە؛ بابان گۆڕانێکی فارسی یا تورکییە.

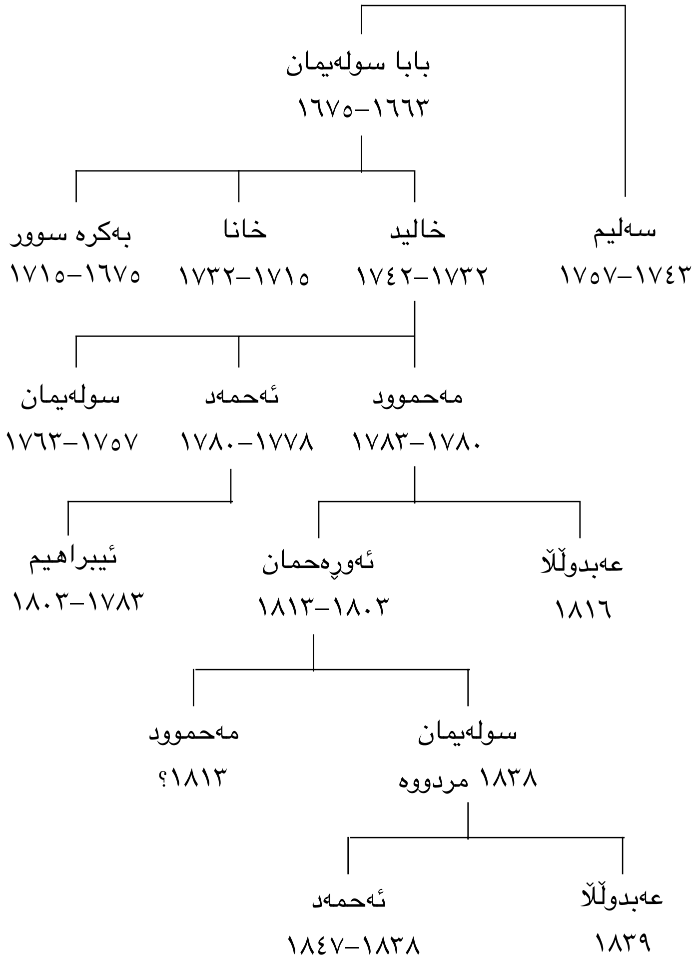
بابا سولەیمان
١٦٧٥-١٦٦٣
سەلیم
١٧٥٧-١٧٤٣
خالید
١٧٤٢-١٧٣٢
خانا
١٧٣٢-١٧١٥
بەکرە سوور
١٧١٥-١٦٧٥
مەحموود
١٧٨٣-١٧٨٠
ئەحمەد
١٧٨٠-١٧٧٨
سولەیمان
١٧٦٣-١٧٥٧
عەبدوڵڵا
١٨١٦
ئەوڕەحمان
١٨١٣-١٨٠٣
ئیبراهیم
١٨٠٣-١٧٨٣
سولەیمان
١٨٣٨ مردووە
مەحموود
١٨١٣؟
عەبدوڵڵا
١٨٣٩
ئەحمەد
١٨٤٧-١٨٣٨

له حـوکـمـڕانیـیـەکـان لە جـارێک زیاتر نـاوبڕ کـراون؛ زۆر لە فەرمانڕەواکان لە جارێک زیاتر دەستەڵاتیان گرتووەتە دەست. بەو جـۆرە وا ڕووی داوە کە حـوکم لەناو حـوکمـدا هەبووە و دیارە کـە لەوانەیە بیر و بۆچوونی جیاوازیش هەبێت لەسەر ئەوەی کە چی بە جیابوونەوەی کاتەکی دابنرێت و کارکردی دانیشتن لەسـەر تەخت چییـە. گـۆڕانی بـەردەوام لە ١٧٦٣وە تا ١٧٧٨ و لـە ١٨١٣وە تا ١٨٤٧، بە تایبەت، بـە هیچ جـۆرێک هیی هـەڵاواردن نییـە. هەندێ لەو مـێـژووانەی دراون بە دڵنیـاییـەوە ڕاستن؛ دەکرێ دانیـشـتنی ئەحمەد پاشا لەسەر تەخت باس بکرێت چونکە لەم مێژوونیگارەدا کە نالیی شاعیر دایناوە ئەوە چەسپێنراوە:

شاهی جەمجا نالیا، "تەئریخی جەم" تەئریخییە

بەپێی سیستێمی (حیسابی) ئەبجەد تێکڕای نرخی حـەرفە عـەرەبییـەکان کە لـە وشـەکانی (تـەئریخی جەم: تاریخ جم)دا هەن، کە بـە گـوێرەی بنـەماکـانی نووسینی فـارسی، نەک کـوردیی تازە، نووسراون، دەکاتە ١٢٥٤، واتە ١٨٣٨ی زایین.

ناوەندی یەکەمینی حوکمی بەبە قەڵاچووالان بوو، کە هێشتایش کەلاوەکانی لە نزیکی دێی چوارتا، کە ئێستا بارەگای کارگێڕیی قـەزای شـاربـاژێڕە، دەبینرێن. ئیبراهیم پاشا، کـە سـاڵی ١٧٨٣ چووە سـەر تەخت، نزیکەی دوانزدە مـیل پێـتـەخـتـەکـەی بەرەو باشووری ڕۆژاوا گواستەوە، لەودیوی زنجیرە شـاخی ئەزمڕەوە، بۆ گـوندی مـەڵکەندی، لە دەشتی بە پیت و بەرەکەتی شـارەزوور، و شـارێکی تازەی دامەزراند، بە گشتی وا باس دەکرێ کە خۆی، بە

ناوی پاشـــای ئەو کـــاتەی بەغـــدادەوە، ناوی نـاوە ســـولەیمانی؛ قسـەیەکی وا لەنـاو کورددا هەیە و مـاوەتەوە گوایە جـێگاکـە هیی سـولەیمانییـەکی پێشـتـر بووە کە سـولەیمانی بەبە دایمەزراندووە؛ مەڵکەندییش هێشتا ماوە و گەڕەکێکی شارەکەیە.

لە مــاوەی دووەمی ئەو هەرا و ئاشــووبەی لە ســەرەوە باس کـرا ســەربەخـۆیی کـورد زیاتر و زیاتر ســازشی لەســەر کـرا. لەگـەڵ ئەوەیشدا هەتا دوایی سیمـای کارگێڕییەکە هەر بە دەست بەبەوە مــایەوە و حـاکـمـەکـان لەشکری ڕێکخـراوی خـۆیان و نـیشـانە ڕوواڵەتیـیـەکـانی پاشـانشـینێکی بچکۆلەیان هەر هێـشـتـەوە. لە کـۆتاییدا، سـاڵی ١٨٤٧، ئەحـمـەد پاشـا لە نزیکی کـۆیە بەرانبـەر نەجیب پاشای بەغداد شکا و خانەدانی ئەمیرانی بەبە گەیشتـە کـۆتـایی. عـەبدوڵڵا پاشـای برای ئەحـمـەد، کـرا بە فـەرمـانداری سلێمانی، بەڵام وەک کارمەندێکی تورک، بە پلەی قایمەقام؛ ساڵی ١٨٥١یش لەسەر کار لا برا و تورکێک لە جێگەکەی دانرا.

کـلاودیوس جـەیمس ریچ، نوێنەری شکۆمـەندی کـۆمـپـانیـای ڕۆژهەڵاتی هیندسـتـان لە بەغـداد، کـە سـاڵی ١٨٢٠ ســەری لە سلێـمـانی داوە، لە کـتـێبی "چیرۆکی مانەوەیەک لە کوردسـتـان"دا گـێـڕانەوەیەکی زیندووی دیوانی بەبەی ســەردەمی حـوکـمـڕانیی مـەحـمـوود پاشـای بۆ بە جێ هێـشـتـووین. (جێگـای تێرامـانە کـە دەبینین لە تۆماری "تاریخ و ڕاستی لەبارەی مێژووی کوردستانەوە" کە لە لاپەڕەی ٣٨٥-٣٨٧ی بـەرگی یەکەمدا تەرجـەمـە کراوە، لەژێر سـاڵی ١١٩٩ی کـۆچیـدا، کـە دەکـاتە ١٧٨٤ی زایین، نووسـراوە

"دامـەزراندنی سـولەیمـانییـە بۆ جـاری دووەم". کـاپـتێن ڕ. مـیگنـانی سـوپـای بۆمـبـای، لە بـەهـاری ١٨٣٠دا، چـاوی بـە سـولـەیمـان پـاشـای برای مـەحـمـوود کـەوتـووە کـە لەسـەر تـەخت بووە؛ لە گـێـڕانـەوەیـەکی لاوازی کەمبـەخشـدا دەڵێ حوکوومەتەکە "لەلایەن پاشایەکەوە دەبرێ بە ڕێوە، کـە لـە بنـەچـەدا کـوردە و نـە ژێردەسـتـەی تورکـە و نـە هـیی ئێران" (سـەفـەرێکی زسـتـانـە، پاژی دوانزدە). ج. بـەیلی فرەیزەر لە بەهـاری ١٨٣٤دا وەسـفی "دەوڵـەتی بچـکۆلە"ی سـولـەیمـانی دەکـات وەک "نێـچـیـری کـۆمـەڵێک بـەدبـەخـتی و نـەکـبـەتی کـە هـیـچی لێ نەهێشتـووەتەوە و کـردوویەتی بە هـەژاری و ناکـامـیـیـەکی تەواو،" لە وەسفی سولەیمان پاشایشدا دەڵێ "کەسێکی دۆستانە بوو" بەڵام بە دەست داوا نـاکـاتـەکـانی ئێـرانەوە هـەراسـان بووە (سـەفـەر بۆ کوردسـتان، میسـۆپۆتامیا، هتد، نـامـەی شـەشـەم). فـێلیکس جۆنز بە هـاوڕێتـیی سـێـر هینری ڕاوڵینسـۆن لـە ئەیلوولی ١٨٣٤دا چووەتە سولەیمانی و لە "سـەفەر بەناو چەند بەشێکی ئێران و کوردستاندا" بە باشـە باسـی حـوکمـڕانی ئـەو کـاتە، ئەحـمـەد پـاشـا دەکـات و ئەوە لەبارەیەوە دەگێڕێتەوە کە لە مـاوەی سـاڵێکدا کە هـاتبـووە سـەر تەخت "هێـزێکی شـایـانـی ڕێزی پێکەوە نـاوە، بەپێی تاکـتـیکی ئـەورۆپـایی ڕێکی خستووە، لەم کاتەدا دەگاتە نزیکەی هـەشتسـەد پیاو."

کوردی شـارەزوور لەو ڕووەوە لە دەراوسـێ فـارسـەکـانیـان دەچن کـە وا دیارە بەهـرەی "وتن"ی شـیـعـرێکی تا ڕادەیەک باش لـەناو خوێندەوارەکـاندا بڵاوە و هـەیە، بەڵام لەناو نەخـوێندەوارەکـانیـشـدا دەگمـەن نییـە. لە سـەردەمی حـوکمـڕانیی بەبەدا دەسـتـەیەکی چاکی

شــاعــیــران لە دیوانی ســولـەیمانی و لـە ناوچـەکــانی ســەر بە سولەیمانیدا گەشەی کرد. شیعرە چاک و خۆشویستراوەکان یا بە شـێـوەی دەفـتـەری دەسـتنووس، کـە پێی دەگـوترێ بەیاز، یا بە زارەکی گەیشتووەتە ئێمە. دیوانی، واتە سەرجەمی کارەکانی، دوو لەم شاعیرانە، مـوللا خـزر "نـالی" (١٧٩٧-١٨٥٥)، کە پێشـتر لە باسی ئەو مێژوونیگارەدا کە کاتی ئەحمەد پاشای دیاری کردووە، ناو برا، هەروەهایش موستەفا بەگ "کوردی" (١٨٠٩-١٨٤٩)، لەم مـاوەیەدا لە چاپخـانەی داروسـسـەلام لـە بەغـداد بڵاو کـرانەوە. دیوانی دوو شـاعـیـری دیکەیش لە عـیـراق بڵاو کـراونەتـەوە: هیی شێخ موحەممەد "مەحوی" (١٨٣٥-١٩٠٩)ی خەڵکی سولەیمانی، لە چاپخانەی حوکوومەت، سولەیمانی، ساڵی ١٩٢٢؛ هەروەهایش دیوانی حاجی قادری کۆیی (١٨١٧-١٨٩٤)، کە بەشی زۆرترینی ژیانی خۆی لە کۆنستانتینۆپڵ بردە سەر و هەر لەوێیش مرد، لە چاپخانەی داروسسەلام، لە ساڵی ١٩٢٥دا.

قوتابخانەی تازەی خاوێنخوازانی کورد خۆشەویستییەکی کەمیان لا مـاوە بۆ پارناسـییـانی پێش شـەڕ بە شێـوەی نەگۆڕی شـیـعـر و زمانی تێکەڵ لە وشەی عەرەبی، فارسی و تورکییانەوە شانبەشانی وشـەی کوردی. بەڵام، بە لای کـەمـەوە، دوو لەو شـاعـیـرانە وا دیارە هێشتا هەر خۆشەویستن: حاجی قادری کۆیی کە لە سەرەوە باس کرا، لەبەر هیچی دیکەی تایبەت نەبێت لە شیعرەکانیدا، لەبەر ئەو نیشـتـمـانپەروەرییـە بەهێـزەی کـە ئاوازێکی دەگـمـەن دەدا بـە گوێی کوردیدا لە هەژارترین جێگەدا لەناو گردەکاندا؛ هەروەهایش شێخ رەزای تاڵەبانی، کە بابەتی ئەم نووسینەیە.

٢

شێخ ڕەزا بە زمانانی فارسی و عەرەبی و تورکی، هەروەهایش بە کوردی دەینووسی. سەرجەمی کارەکانی چاپ نەکراوە، بەڵام چەند نموونەیەکی شیعرەکانی لە گۆڤاری "دیاریی کوردستان"دا هەن، کە لە بەغداد، لە مارتی ١٩٢٥ەوە تا مایسی ١٩٢٦ بڵاو کرایەوە، هەروەهایش لە "ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد"دا، ئەنتۆلۆگییەکی شاعیرانی کورد، ئەمین فەیزی ئامادەی کردووە و لە کۆنستانتینۆپڵ، ساڵی ١٩٢١، بڵاو کراوەتەوە؛ لەمەی دواییدا پانزدە شیعری شێخ رەزا بە کوردی، چەند نامەیەکی کێشدار بە فارسی و هەندێ پارچە بڵاو کراونەتەوە. شیعرە کوردییەکانی کە لە بەردەستدان وا دیارە دەکرێن بە پێنج بەشی سەرەکییەوە: (١) ژیننامە و بیرەوەری؛ (٢) دڵداری؛ (٣) هەجوو و دوژمنایەتیی عەشیرەتی؛ (٤) نامەی سواڵکردن، زۆرجار لەگەڵ مەدح و پەسندان یا هەڕەشەدا؛ (٥) هەجووی خەڵکی پیسکە. ناوبانگی گەورەی ئەو، ئەو شتەیە کە ڕەخنەگرانی فارس پێی دەڵێن "زور کلام"، واتە هێزی وشە و دەربڕین. بە داخەوە ئەم تایبەتمەندییە ڕەنگە بە تەواوی ون ببێت لەو وەرگێڕانە نزیک و وشە بە وشەیەدا

کە پێڕۆییی دەکەم، بۆ ئەوەی دڵکێشییەکی زیاتر بۆ تێکستی کوردی لای خوێنەرانی زۆروزەبەندی گۆڤارەکە دروست بکەم، ئەوانەی فارسی یا پەشتۆ دەزانن.

لە کوردستان لەقەبی "شێخ" وەک ئەوە نییە کە بە عەرەبی بە کاری دەبەن، واتە ئەندامی بنەماڵەیەکی حوکمداری خێڵەکی، بەڵکە مەعنای مامۆستای دینییە، بە زۆری لە یەکێک لە تەریقەتەکانی دەروێشیدا، یا نەوەی ئەمانە. شێخ، وەک مامۆستایەک، مورشیدە، واتە ڕێشاندەری ڕۆحی؛ شاگردەکەی موریدە؛ فێربوونەکە تەریقەتە، واتە "ڕێگە، ڕێچکە". مورید، شاگرد، دوای ئەوەی پەشیمانیی خۆی ئاشکرا دەکات (تەوبە)، تەریقەت لە مورشید "وەردەگرێت" و مورشید تەریقەت دەدات؛ کاتێک بە تەواوی شارەزایی لە زانیاری و کرداری تەریقەتدا پەیدا دەکات، لەوەیە ئیجازەنامەی پێ بدرێت و بەو جۆرە ببێتە خەلیفە، واتە جێنشین یا جێگرەوەی مورشیدەکەی؛ ئیتر ئەویش دەتوانێت تەریقەت بڵاو بکاتەوە و بەو شێوەیەیش دەبیتە ڕێشاندەری ڕۆحیی نەوەیەکی نوێی شاگرد و موریدان؛ ئەگەر خەلیفەی تازە مامۆستایەتییش بکات، بە گشتی لەقەبی شێخ وەردەگرێت. هەموو ئیجازەنامەیەکی وەها دەبێ زنجیرەی تەواوی خەلیفەکانی تێدا بێت تا دەچێتەوە سەر ئەبووبەکر یا عەلی بین ئەبی تالیب، ئامۆزا و زاوای موحەممەدی پەیامبەر، دەستەڵاتی هەرە بەرزی هەموو تەریقەتەکان. شێخێک کە شێخایەتیی لە باوک و باپیرانەوە بۆ مابێتەوە، هەر لەبەر ئەو هۆیە ناتوانێ ببێتە مورشید و بەو

شێوەیەی باس کرا شاگرد وەربگرێت. سەیید، نەوەکانی پەیامبەر، وەک چاوەروان دەکرێت، زۆرجار تەریقەتێک وەردەگرن و زۆری پێ ناچێت دەبنە شێخ؛ ئەو شێخانەی کە هاوکات سەیید نین لە کوردیدا بەوە جیا دەکرێنەوە کە پێیان دەگوترێت شێخی بەرماڵ.

تەریقەتە دەروێشییەکانی کوردستان کە زۆرترین خەڵکیان هەیە قادری و نەقشبەندین. چەند ساڵێک لەمەوبەر لە کەرکووک هەندێ ئەندامی تەریقەتی ریفاعی هەبوون، بەڵام چونکە خەلیفەیەکی دەستەڵاتداریان نەبوو چراکە بگرێتە دەستەوە، ئەم تاقمە خەریکە لە خوارووی کوردستان لە ناو بچیت، ئەگەر نەڵێم هەر پێشتر لە ناو چووە. دەڵێن ڕیفاعییەکان هونەری سەیر پێشان دەدەن و بە تایبەت بەوە ناسراون کە مارگەزراو و هار چاک دەکەنەوە.

شێخانی تاڵەبانی قادرین. ڕەزا خۆی دامەزرانی ئەم بنەماڵە شێخەی تۆمار کردووە:

> خودا، وەختێ کە حەز کا بەندەیێکی خۆی بکا خۆشنوود
> لە ڕێگەی دوورەوە بۆی دێ بە پێی خۆی شاهیدی مەقسوود
> لە هیندستانەوە شەش مانگە ڕێ تا خاکی کوردستان
> خودا شێخ ئەحمەدی هیندیی ڕەوان کرد بۆ مەلا مەحموود،
> مەلا مەحموودی زەنگەنە...

شاعیر لە سەری دەڕوا و وەسفی ئەوە دەکات چۆن حەوش و دیواری گۆڕەکەی مەلا مەحموود بەردەوام بە زیکری دەروێشانەی یا هوو (ئەی ئەو) و یا مەعبوود (ئەی پەرستراو) دەنگ دەداتەوە و

چۆن ئەو خەرقە (پاڵتۆ)ی شێخایەتییەی لە شێخ ئەحمەد وەرگیراوە، لە باوکەوە بۆ کوڕ ماوەتەوە تا گەیشتووەتە شێخ عەلیی برای؛ بەوەیش شیعرەکە دەبڕێنێتەوە داوای لێبووردن لەوە بکات کە ئەو خۆی شایانی ئەوە نییە سەر بەو خانەدانە بێت:

ڕەزاش لەو نەسلەیە؛ ببەخشە، یا ڕەب؛ چونکو قەت نابێ
گوڵی بێخار و بەحری بێبوخار و ئاگری بێدوود

لە کوردستان مامۆستایانی دینی، حەز دەکەن، یا حەزیان دەکرد، سامان کۆ بکەنەوە و دەستەڵاتی دنیایی وە دەست بهێنن. دوای دوو یا سێ نەوە ئەندامانی بنەماڵەی تاڵەبانی (ناوەکەیان لە ناوی دێی تاڵەبانەوە هاتووە، ئەو جێیەی مەلا مەحموودی لێ مرد و کوڕەکەی و خەلیفەکانی لە سەرەتاوە وەک مامۆستا دەستیان پێ کرد) خۆیان دامەزراند و بوون بە خاوەنی چەند گوندێک لە ناوچەی قەرەحەسەن، گل و تاوق، ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی کەرکووک، ئەمبەر و ئەوبەری ڕووباری سیروان (دیالا)، لەنێوان کفری و خانەقیندا و، لە سەرەوە لە کۆیە؛ بەو شیوەیەیش سیفەتی سەرۆکخێڵ و سەرۆکعەشیرەتیان وەرگرت. کاتێک هێزەکانی بریتانیا ساڵی ١٩١٨ کەرکووکیان داگیر کرد، شێخ حەمیدیان دۆزییەوە، کوڕەزازای موللا مەحموود و ئامۆزای هەقی شێخ ڕەزا، کە وریاترین و کاریگەرترین کەسایەتیی هەرێمەکە بوو.

بەپێی قسەی خزمەکانی، شێخ ڕەزا ساڵی ١٣٢٨ی کۆچی

(١٩١٠ی زایین) لە تەمەنی ٦٩ ساڵیدا مردووە. بەم جۆرە ساڵی لەدایکبوونی دەبێتە ١٨٤١ یا ١٨٤٣، بە گوێرەی ئەوەی تەمەنی بە ساڵی هەتاوی یا مانگی بژمێردرێت. لەبەر ئەوە لەوانەیە هەندێک بیرەوەریی منداڵانەی لەبارەی شکۆمەندییەکانی دیوانی بەبەوە لە بیر مابێت، وەک لەم شیعرەدا وای نیشان دەدات:

لە بیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو؛
نە مەحکوومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو.
لە بەر قاپیی سەرا سەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید؛
موتافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت گردی سەیوان بوو.
لەبەر تابووری عەسکەر ڕێ نەبوو بۆ مەجلیسی پاشا؛
سەدای مۆزیقە وو نەقارە تا ئەیوانی کەیوان بوو.
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە، ئەو ڕۆژە،
کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کانیئاسکان بوو.
بە زەربی حەملەیێ بەغدایی تەسخیر کرد و تێی هەڵدا
سلێمانی زەمان، ڕاستت دەوێ، باوکی سلێمان بوو.
عەرەب! ئینکاری فەزڵی ئێوە ناکەم؛ ئەفزەڵن ئەمما
سەلاحەددین، کە دنیای گرت، لە نەسلی کوردی بابان بوو.
قوبووری پڕ لە نووری ئالی بابان پڕ لە ڕەحمەت بێ؛
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بوو.
کە عەبدوڵلاهـ پاشا لەشکری والیی سنەی شڕ کرد،
ڕەزا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش، تفلی دەبستان بوو.

گردی سەیوان گردێکی بچکۆلەیە لە دەرەوەی سولەیمانی، کاتی خۆی، وەک ناوەکەی پێشانی دەدات، ئەو جێیە بوو کە خێوەتە گەورەکەی میوانداریی لێ هەڵدرابوو، ئێستا گۆڕستانە. کانیئاسکان، ئێستا بووەتە ناوی گەڕەکێکی شارەکە. ئەوڕەحمان پاشا، باوکی پاشایان سولەیمان و مەحموود، ئەندامی سەرەکیی هاوپەیمانییەک بوو، کە ساڵی ١٨١٠، بەغدادی گرت، کوچک سولەیمان پاشای لەسەر تەخت لا برد و عەبدوڵلا ئاغای لە جێگەکەی قوت کردەوە، بەم ئاغایە دەگوترا توتونچی. ئەم ڕووداوە لەلایەن ج. م. کیننەیرەوە باس کراوە لە کتێبی "بیرەوەرییەکی جیۆگرافیی ئیمپراتۆریای ئێران، ١٨١٣"دا. سەیید حوسەین موکریانی مێژووی سەرکەوتنی عەبدوڵلا پاشا بە ساڵی ١٨٣٩ی زایین دادەنێت، کە دەکاتە دوو ساڵ پێش لەدایکبوونی شاعیر؛ ئەو ئازادییەی لە دیاریکردنی ڕاستییە مێژووییەکاندا بە کار هێنراوە، بۆ لێبووردن دەشێت لەبەر کەفوکوڵی نیشتمانپەروەرییانەی.

شێخ ڕەزا، کە گەنج بوو، بە گوێرەی سەردەمی خۆی سەفەرێکی زۆری کردووە. نزیکەی هەشت ساڵی لە کۆنستانتینۆپڵ بردووەتە سەر، لە سایەی سەروەریی کامیل پاشای گەورەوەزیردا؛ ماوەی دوو ساڵ مامۆستای فارسیی کوڕەکانی خدێویی میسر بوو؛ چوو بۆ مەککەیش بۆ بەجێهێنانی ئەرکی حەج. لە دواییدا لە شاری کەرکووک، لەناو خزمەکانیدا، نیشتەجێ بوو.

ئەم چیرۆکەی خوارەوە، کە دژی خۆیشییەتی، لەبارەی ڕووداوێکەوە لەگەڵ برازاکەیدا، وەک ئەو دوو شیعرەی پێشووتر،

دەکەوێتە بەر بەشی یەکەم:

برازا عەزیزەکەم

ڕووم کــــردە بەزمی خـــاسی برازا عــــەزیزەکــــەم
ئەمشـەو، بە سـەد تەوازوع و ئـیخـلاس و سـەرکزی.
نواڕیم لە درزی قــاپیـــیــەوە، خـــۆی و تابیـــعـــان
دانیـــشـــتـــبـــوون دووڕیزە لە دەوری خلەی کـــەزی.
دەتوت تەمێ کرابوو بە مەخـسووسی قاپیـەوان؛
خۆی کرد بە نێرەتورک و وتی: ؛؛کیم بیلیر سزی؟''
پێم وت: ''منم، فـلانەکـەسم، مــامــە شــێخ ڕەزام؛
بیلمەزمیسین، خومەییس ئەفەندی، مەگەر بیزی؟
ئەم ســـەددی بابە بۆ منە؟ ئیـــزهار کـــە تا بڕۆم،
یان مەرحـەمەت کە، حـیزە، لە سەرما گونم تەزی.
وەختێ کـە لەم مـوعـامـەلە زانیم غـەرەز چیـیـە،
دەرحـــاڵ گـــەڕامـــە دواوە،ئەمما بە عـــاجـــزی.

ئەم خـزرە حـەکـایەتخـوێنێکی ناودار بوو، چیرۆکی خـۆشی دەگێـڕایەوە. لەو وڵاتانەدا کـە ناسناو (پاشناو، ناوی خـانەوادە) نییە، ئاساییە پیاوێک بە ناوی خۆی بناسرێتەوە و بە دوویدا ناوی باوکی بهێنرێت. لە کوردستان، نائاسایی نییە، وەک لەم بارەدا، کە پیاوێک بە ناوی دایکیەوە بناسرێت. زانای کورد سەرنجی ئەوەی داوە کە دوو جار ئازادیی بچووکم داوە بە خۆم لە تەرجەمەکردنی

دێڕی پێش دوایین بەیتدا. ئەو جۆرەی کە ئێمە شێخ ڕەزا دەناسین، وای بۆ دەچین ئەو کەمتر بە هەڵسوکەوتی بێڕێزانەی برازاکەی تووڕە بووە، وەک لەوەی چیرۆکەکانی خزری لە دەست دەرچوون.

لەو تاکە شیعری دڵدارییەدا کە لە ئەنجومەندا بڵاو کراوەتەوە، هیچ شتێکی ڕەسەن و خۆش نییە کە تایبەتی بێت.

بنەماڵەی تاڵەبانی تەقریبەن هەمیشە دوژمنایەتیی لەگەڵ دراوسێ خێڵەکییەکانیدا هەبووە. ڕەنگە یەکێک لە بەرهەمە هەرە ناودارەکانی شێخ ڕەزا دانەیەک بێت سەر بە بەشی سێیەمە، شیعرێکە لە ١٠٢ دێڕ پێک هاتووە، وای پێشان دەدات کە باسی باوەڕ و بۆنە دینییەکانی کۆمەڵگەی ئەهلی حەق دەکات، کە لەناو خەڵکدا بە عەلیئیلاهی ناسراون (یەکێ لە هاوسێکان سەر بەم کۆمەڵگەیە بوو)، بەوە تەواو دەبێ کە وەسفێکی بەزم و عەیش و نۆشی ئەو کۆمەڵگەیە لە تاریکیدا دەکات. ئەوان و زۆربەی گرۆ نهێنییەکانی ئاسیای ناوەڕاست و ڕۆژاوا، پێم وایە، بە هەڵە تاوانبار دەکرێن. من هەرگیز لە هیچ ئەدەبێکدا پارچەشیعرێکی وەسفکردنی وەهام نەبینیوە کە هاوکات هێندە (دەبێ پێی لێ بنرێت) بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش بەهێز بێت و هێندەیش ئاوڕووبەرانە بێت. زۆر چاکە، کە لە هیچ کام لەو کۆمەڵە بەرهەمانەدا کە باس کران، نەبینراوە، بەڵام دەگوترێت ساڵی ١٩١٩ لە کۆنستانتینۆپڵ، لە وەرزنامەی کوردستاندا بڵاو کراوەتەوە. دەبێ لە دڵەوە هیوادار بین ئەم شیعرە حەیابەرە، ئەو ڕۆژەی کاتی ئەوە دێت، ئەگەر وا ڕووی دا، دیوانی شێخ ڕەزا بڵاو

بکرێتەوە، جارێکی دیکە بە چاپکراوی نەکەوێتە بەرچاو. ئەو نوسخە دەستنووسەی لای منە، بە هەر حاڵ، بە وریایی قایم دەکرێت و هەڵدەگیردرێت.

لە ئەنجومەندا شیعرێکی کورتی هەر لەم بابەتە هەیە باسی سەرکەوتنی تاڵەبانی دەکات بەسەر هاوپەیمانییەکی سێ عەشیرەتدا. بەڵام ئەمەیش، بە هۆی ئەوەوە کە لە دیمەنی پیلانگێڕییەکەدا هێمای بریندارکارانەی بۆ دینی ئەهلی حەق تێدایە، هەروەها لەبەر وەسفکردنی ناشیرینی نیشانەکانی ترس کە لە هاوپەیمانانداا دەرکەوتن کاتێ گەنجانی تاڵەبانی هێرشیان کردە سەریان، من ناتوانم بیگوێزمەوە ئێرە.

لە خوارەوە سێ نموونەی کورتی نامەی داواکردنی کۆمەک (نامەی سواڵکردن)، کە سەر بە بەشی چوارەمن، دەخوێنینەوە. یەکەمیان پارچەیەکی هەڕەشەکارییە؛ سێیەم، ئەگەر هەڕەشەیش نەبێت، وای دادەنێت کە ملدان شتێکە بێ ئەملا و ئەولا؛ پەسندان (مەدحکردن) هەر بە سروشتی خۆی دڵکێش نییە و هیچ نموونەکیش نییە بە تایبەت شایانی بڵاوکردنەوە بێت.

بەرخەنێر

قەومەکان، بەو زاتە وا حوکمی لەسەر بەحر و بەڕە
بەرخەنێرێ گەر نەنێرێ هەر کەسێ خاوەنمەڕە،
دێم بە گژیا، دەیدڕم، گەر فیلمەسەل شێری نەڕە.
با نەقەومێت و نەزانن ئەم هەمووو شۆڕ و شەڕە
گشت لەسەر بزنێ شەل و کاوڕێ گەڕ و بەرخێ لەڕە.

کەڵەشێرێ

کـەڵەشـێـرێ بـە ڕەزا لازمـە، کـرمـاشـانـی
زیرەک و چابوک و دەمگەرم و دڕ و شـەڕانـی؛
کەڵەشێرێ کە قەپی گرت لە بناگوێی کەڵەشێر،
پڕ بـە دەم بیـپـچـڕێ وەک سـەگی هـەورامـانی
کەڵەشێرێ کە ئەگەر شێری نەڕی بێتە مەساف
ڕایڕفـێنـێ بە شـەقێ مـیـسلـی کـەری تـاڵانی؛
بە درێژی وەکو مەولان بەگەکەی میری بەیات
بە جـەسـامـەت وەکو کوێخـا زلەکـەی بیـبـانی.
ئەی نـەقـیـبـزادە، بـنێـرە کـەڵەشـێـرێکی وەها
بۆ ڕەزاکـەی سـەگـەکـەی قـاپیـیـەکـەی گـەیلانی

هەورامان ئەو بەشەی زاگرۆسە کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی دۆڵی شارەزوور؛ لە مەودایەکدا لوتکەی شاخەکە بووەتە سنووری نێوان عیراق و ئێران. مەبەست لە ئیشارەتکردن بۆ کەری تاڵانی ئەوەیە کە لە هەموو کاتێکدا زەحمەتە زۆری لێ بکەیت بڕوات؛ هەموو منالێکی کوردی خوێندنگە ئەمە دەزانێت، هەوڵێکی گەورەی مرۆڤانەی دەوێت، بتوانیت کەرێکی تاڵانکراو بدەی لە بەر، پێش ئەوەی ئەوانەی کەوتوونەتە دوای تاڵانکاران (خاوەنەکان) بیانگەنێ. بەیات خێڵێکن دەڵێن لە بنەچەدا لە خۆراسانەوە هاتوون، ئێستا بەشێکیان بە تورکی قسە دەکەن و بەشێکیان بە

عەرەبی، لە نزیکی تووز خورماتوو، باشووری ڕۆژهەڵاتی کەرکووک دەژین. بیبانی گوندێکە لەنێوان کەرکووک و ئاڵتوون کوێپرو. لەو بەیازەدا کە لە پاشنووسی ئەم وتارەدا باس کراوە چوار دێڕی زیادە هەیە لەنێوان دێڕی هەشت و دێڕی نۆدا، کە ئەمین فەیزی، دیارە جێیی سەرسووڕمان نییە، لە ئانتۆلۆگییەکەی خۆی دەریهاویشتووە. نەقیبزادە، کە نامەکەی بۆ نێردراوە، سەیید نووریی نەقیبە، کە ئێستایش لە سلەیمانی دەژی. ئارامگا و مزگەوتی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا بارەگای تەریقەتی دەروێشانەی قادرییە.

تووتن

تۆ کەمنەزەری دەرهەقی من ئێستەکە ئاغا؛
من ماوە هەوای سوحبەتی تۆم هەر لە دەماغا؛
بۆ تووتنەکەی بێشەمە وو شاور و شێتنە
شێت بووم و نەهات؛ وەختە دڵم دەرچێ لە داغا؛
جاران چ بە جاغ و چ بە بار بۆت ئەهەناردم
نایینێری ئەمێستە نە بە بار و نە لە جاغا.
ڕێی نەوتەکە، باجگیری ئەگەر زۆرە دەفەرمووی،
ڕێی خاسە بە شەو خاڵییە، با بێ بە بلاغا.

دەڵێن ئەم نامەیە بۆ حاجی ئەسعەد ئاغای حووەیزیی کۆیسەنجاق نووسراوە. شاور دۆڵێکە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کۆیەوە و تووتنی شاور بەرزترین پلەی تووتنی کوردییە. شێتەنە

دێیەکە؛ بێشەمە ناوی تووتنێکە بۆنێکی تایبەتی خۆشی هەیە. ڕێگای چاڵەنەوتەکە لە ڕۆژاواوە دەهاتە ناو کەرکووک، لەو جێگایەوە کە ئێستاکە کێڵگەی کۆمپانیی نەوتی عیراقە. خاسە ئەو چەمە پان و بەردینەیە کە لە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە دێت و بەناو کەرکووکدا دەڕوات، زۆرجار وشکە. بلاغ کانییەکە لە داوێنی ئەو گردەدا کە کڵێسا کۆنینەکەی شەهیدانی کەرکووکی بەسەرەوە بوو. کڵێساکە ساڵی ١٩١٨ بە تەواوی ڕووخا کاتێک سەرانگوێلکی جبەخانەیەکی تورکی تەقییەوە. گەڕەکی ژوورووی شارەکەیش بە ناوی ئەو کانییەوە ناو نراوە. دێڕی پێنج و شەش لە ئەنتۆلۆگییەکەدا نین؛ لەبەر ئەوەی لە بەیازەکەدا هەبوون، لێرەیش زیاد کراون. هەر بە یارمەتیی ئەو بەیازە یەک دوو وشەیەک ڕاست کراونەتەوە لە جێگەی دیکەدا.

لە کۆتاییدا، بۆ پێشاندانی بەشی پێنجەم، لە خوارەوە نموونەیەکی ڕێزنەگرانە دەگوێزمەوە، لەبارەی ئەسپێکەوە بە دیاری بۆی هاتووە:

ئێستری دیاری

میر بە سەد مننەت هەناردی ئێسترێکی ڕووت و قووت
چوارپەلی سست و سەقەت، ئەندامی هەر وەک عەنکەبووت.
خاوەنی ئالیکی، ناڵێم، پێ نەداوە موتڵەقا
داویەتێ، ئەمما، وەکو بیستوومە قووتی لایەمووت.
پشتی ڕیش و شانی زامدار و جەدەو بوو، ناعیلاج
چەند قرووشێکم هەبوو بۆم دا بە نەوت و عەنزەرووت.

سەی فەتاحی مەیتەرم ڕۆژێ بە حیجحەت لێی نەوی،
کلکی دەرهێنا لە بن، ئەنجا بە ئاستەم گوێی بزووت.
گەرچی ناتوانێ ببزوێ، هێند لەڕ و کەمقووەتە،
دەنکەجۆیێکی نیشان دەی، تا قیامەت دێ لە دووت.
پووش لە لای حەڵوایە، حەتتا گەر پەڵۆشەی چنگ کەوێ،
بای دەدا، لوولی دەدا، قووتی دەدا مانەندی حووت.
گەر قەڵەو بێ ئەم ئەجیننەی نێرە، چار ناکرێ مەگەر
شێخی ڕەفاعی عیلاجی کا بە ئەسمای جەلجەلووت،
مەسڵەحەت وایە هەتا نەیخواردووم، بینێرمەوە؛
زۆر دەترسم دەفعەیێ قووتم بدا، بمکا بە قووت.

ئەوەی ئەم نامەیەی بۆ نووسراوە میرانی خزر بەگی عەشیرەتی خۆشناوە، باپیرەی میرانی قادر بەگ، کە ئێستا وەک نوێنەری هەولێر ئەندامی پارلەمانە. مەبەستی دێڕی یەکەم ئەوەیە کە هێسترەکە نە لغاو و نە زین و نە جلێکی لەگەڵ نەبوو. دەڵێن عەنزەرووت گیایەکە گوڵێکی زەردی ژاراویی هەیە، لە شێوەدا لە گوڵی تووتن دەچێت؛ بە گشتی بۆ ئەم مەبەستە بە کار دەبرێت کە لێرەدا باس کراوە. تەریقەتی دەروێشانەی ڕیفاعی لە سەرەوە باس کرا. جەلجەلووت وا پێ دەچێت یەکێک بێت لە هەبووە ناسروشتییەکان کە لەبەر هێز و توانستیان بانگ دەکرێن (پەنایان بۆ دەبرێ).

٣

گیبۆن (لە کتێبی لاوازبوون و ڕمان، پاژی ٣٤دا) لەناو حەکایەتە بێتامەکانی سەرەتای مێژووی مەسیحایەتیدا، حەکایەتی لەبیرنەکراوی حەوت خەوتووەکەی ئێفێسوس جیا دەکاتەوە، ئەو حەوت گەنجە مەسیحییەی لە لایەن ئیمپراتۆر دێکیووسەوە، لە ئەشکەوتێکدا بەند دەکرێن و ئەوانیش ماوەی سەد و هەشتاوحەوت ساڵ دەخەون تا سەردەمی حوکمڕانیی تیۆدۆسیووس. ئەمە لە سوورەتی هەژدەیەمینی قورئاندا، سوورەتی ئەشکەوت، بە چاککارییەوە دووبارە کراوەتەوە. لەوێدا ماوەی خەوتنەکە کراوە بە سێسەد و نۆ ساڵ و وێنەیەکی جوانی لێ زیاد کراوە: "سەگەکەیشیان لە بەردەرگا پاڵ کەوتووە و چوار پەلی لێ ڕاکێشاوە." لەبارەی ژمارەی "هاوڕێیانی ئەشکەوت"ەوە، کە ناوی خەوتووەکانە لەوێدا، قورئان دەڵێ:

هەندێ دەڵێن: "خۆیان سێ بوون؛ سەگەکەیشیان چوارەمین"؛
هیی دیکە دەڵێن: "پێنج بوون، سەگەکەیان شەشەم"؛
هیی دیکەیش دەڵێن: "حەوت، سەگەکەیشیان هەشتەم."

مەلایانی موسڵمان ئەمەیان وا تەفسیر کردووە کە ژمارەی هاوڕێیان سەگەکەیش دەگرێتەوە و لەبەر ئەوە، ئەویش بەر ئەو دڵنیاییە دەکەوێت کە دەچنە بەهەشت.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە بەغداد مرد و لە بارەگای مزگەوتی شێخ عەبدولقادری گەیلانیدا نێژراوە. بەردەنووسی کێلی گۆڕەکەی بە فارسییە و خۆی پێش مردنی هۆنیبوویەوە و ئیشارەت بۆ ئەم داستانە دەکات:

یا رسول الله! چە باشد، چون سگ اصحاب کهف
داخل جنت شـــوم در زمـــرەء احـــبـــاب تو؟
او رود در جنت و من در جـــهنم کی رواست؟
او سگ اصـحاب کهف و من سگ اصـحاب تو.

پاشنووس

دوای تەواوکردنی ئەم وتارە دەستم گەیشتە بەیازی شیعرەکانی شێخ ڕەزا کە لای شێخ حەبیبی تاڵەبانیی هاوڕێم بوو (شێخ حەبیب، وەک خۆی دڵنیای کردم، برای بچووکتری "برازا عەزیزەکەم"ـە، نەک خۆی). شێخ حەبیب وەک نوێنەری کەرکووک ئەندامی پارلەمانە و ئێستا (١٩٣٤) سەرۆکی شارەوانیی ئەو شارەیە. زەحمەتە یەکێک لە بنەماڵە گرنگەکانی باکووری عیراق، کورد بن یا هیی تر، لە زمانی تیژی ڕەزا ڕزگاری بووبێت. من لێرەدا تەنیا کارم لەگەڵ شیعرە کوردییە "هێمن"ـەکانیدا کردووە، ئەوانەی لە ئانتۆلۆگییەکە و لە دیاریی کوردستاندا هەبوون. خوێندنەوەی وردی بەیازەکە ئەوە پێشان دەدات کە شێخ ڕەزا هەموو ئەو شتانە بووە کە باسم کردن و بگرە زیاتریش. مرۆڤ سەری سڕ دەمێنێت لە وزەی نووسین، لە شارەزایی وەستایانەی هونەری شیعر و لە بیری هێرشبەرانە کە هەر هەموو لەم پیاوە نائاساییەدا کۆ بوونەتەوە.

سوپاس بۆ برازای خۆشەویستم نەبەز شاکەلی کە لە ئامادەکردنی ئەم کتێبە و کتێبەکانی دیکەیشمدا یارمەتییەکی زۆری دام.

فەرهاد